

Kadri Brahimaj

Babai i Ndërlidhjes
shqiptare

BOTIMET TOENA
Tiranë, 2018

Përzgjedhja e materialeve dhe sponsorizimi nga Liri Brahimi.

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Sonila Kapo

Redaktore: Besa Vila

Korrektore letrare: Majlinda Bami

Përkujdesja grafike: Elida Stafa

Kopertina: Albana Kura Gega

ISBN 978-9928-235-79-4

© *Autori*

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjeti apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

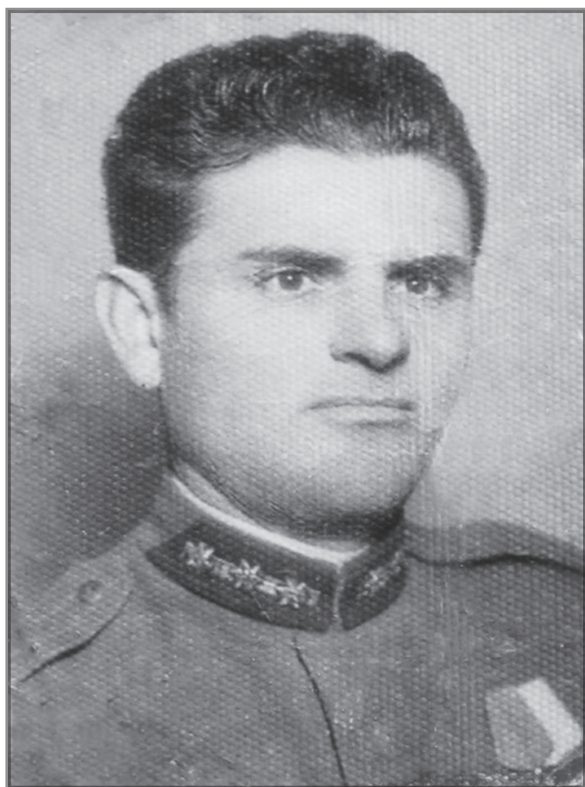
Rr. "M. Gjollësja", K. Postare 1420, Tiranë

Tel.: + 355 4 22 40 116

E-mail: redaksia@toena.com.al

botimet.toena@gmail.com

www.toena.com.al

Kadri Brahimaj

*Vrapove bashkë me erën
Dhe asnjëherë nuk u ndale,
Ndër efire përcolle tingujt
E pafund të tokës amtare...*

Në vend të parathënies

Le të themi që në fillim se unë nuk mund të pretendoj t'u vesh Lrrobën e duhur letraro-artistike këtyre shënimeve të thjeshta. Kjo do të ishte jashtë mundësive dhe forcave të mia, prandaj lexuesi duhet të më falë.

Ka qenë dëshira ime e përhershme që ta hedh në letër atë mori përshtypjesh që e ruaj qysh nga ditët dhe vitet e luftës mbi përpjekjet që kam bërë për forcimin e shërbimit të ndërlidhjes. Ne u nisëm atëherë nga hiçi. Që në fillim për vetë kushtet konkrete, në të cilat e filluam luftën tonë, u synua që mjetet e ndërlidhjes të ishin të thjeshta në përdorim dhe të kuptueshme. Sinjali në praktik i atyre viteve ka qenë shkrehja e tri pushkëve dhe e një bombe. Kjo nuk ishte diçka e re për shqiptarin. Le të kujtojmë se, shekuj më parë, jepej kushtrimi duke ndezur zjarre të mëdha në vende të larta e të dukshme. Le të sjellim pastaj ndërmend kushtrimin që jepej në malësitë tona, kur grykat i përcillnin njëra-tjetrës atë “Eheeeej” të ngjethshme, që në mos i ngjan aq shumë krismës së pushkës ia kalon asaj me dhjetëra herë për nga dramaciteti. Po le të vijmë prapë te sinjali ynë praktik, i cili me gjithë thjeshtësinë e vet u siguroi partizanëve shumë përparësi në ato vise. Kështu, në fundin e dimrit të vitit 1942, kur forcat e shumta armike u sulën për ta shkatërruar me zjarr e masakra bazën e fortë

të lëvizjes, që ndodhej në Mesaplik të rrethit të Vlorës, të gjitha fshatrat, duke filluar që nga Tragjasi, Gjormi, Velça dhe deri në Kuç e Sevaster, u ngritën në këmbë sepse u dha alarmi.

Qysh para fillimit të operacionit armik, shokët e komitetit qarkor të Vlorës, me shokun Hysni Kapo në krye, shkuan në krahinën e Mesaplikut, ku, në bashkëpunim me aktivistët e luftës e sqaruan dhe e përgatitën popullin për një qëndresë të armatosur. Midis të tjerave, ata folën edhe mbi transmetimin dhe njohjen e sinjalit të alarmit të përgjithshëm që do të jepej. Nga shpejtësia e tij do të varej mjaft edhe suksesi i veprimeve të forcave partizane kundër armikut. Në çdo fshat u caktuan njerëz që do të transmetonin sinjalin. U tha se alarmi duhet të jepej nga vende të dukshme, me qëllim që të dëgjohej jo vetëm në fshatin ku jepej, por edhe në fshatrat fqinje.

Nga fundi i muajit dhjetor, në palcën e dimrit, autokolona armike filloi lëvizjen prej Vlorës në drejtim të fshatit Tragjas. Sinjali i alarmit, i cili lajmëronte rrezikun që po i turrej çetës “Plakë” dhe popullit të këtij fshati, kaloi me shpejtësi maleve e fshatrave dhe, duke u përsëritur në Shashicë e Radhimë, erdhi deri në Tragjas. Edhe gryka e Mesaplikut u lajmërua për rrezikun e sulmit armik. Kjo u arrit nëpërmjet dërgimit të korrierëve në Gumenicë, në Brataj e në Ramicë, dhe, prej andej me shkrehje armësh u lajmëruan të gjithë fshatrat e tjera për t’u vënë në gatishmëri.

Në këtë kohë çeta “Plakë” dhe populli i Tragjasit ishin vendosur në pozicione mbrojtjeje dhe po përlësheshin me armikun, ndërsa në të gjitha fshatrat qarkullonin vazhdimisht korrierë, të cilët njoftonin për fitoret dhe i porosisnin njerëzit të ishin sa më të gatshëm për t’i dhënë armikut përgjigjen e merituar. Në këto net, në çdo familje, njëri nga pjesëtarët rrinte zgjuar për ta ndjerë sa më shpejt sinjalin e alarmit.

Sulmet e forcave armike edhe pse të fuqishme dhe të shpeshta nuk mundën ta thyenin dot qëndresën e çetës “Plakë” si edhe atë të forcave vullnetare, të cilat dëmtuan rëndë forcat mercenare të Halil Alisë e të Selim Kaloshit; i gozhuar në malin e Gjormit deri më 2 janar të 1943-it. Për ta bërë më të lehtë përparimin, armiku sulmoi me forca të motorizuara edhe në Luginën e Shushicës përgjatë rrugës automobilistike Qafa e Dyshkut-Gjorm. Me fillimin e këtij sulmi, më 1 janar të 1942-it, u dha menjëherë sinjali i alarmit; më parë në Gjorm e Velçë e pastaj në të gjitha fshatrat e krahinës. Dhe populli, si gjithnjë i gatshëm, u çua në këmbë si një trup i vetëm. Ndërmjet fshatrave Brataj e Lepenicë u organizua një pritë e fuqishme dhe u ndal përparimi i mëtejshëm i forcave armike. Pas disa orësh përpjekje, armiku u detyrua të tërhiqej me humbje të mëdha dhe të mbetej i mbyllur në derën e rrethimit partizan në fshatin Gjorm.

Edhe krahina e Himarës, e Kurveleshit të sipërm dhe e Mallakastrës rrinin sypafjetur dhe ndiqnin situatën e luftimeve. Prisinin. Armiku nuk do t'i gjente për asnjë moment në gjumë...

Pra megjithëse ishte periudhë fillestare, periudhë kur këto mënyra ndërlidhje u përdorën për herë të parë, ato megjithatë e siguruan Komitetit Qarkor të Partisë për Vlorën për mobilizimin e popullit dhe për drejtimin e tij në luftë.

Edhe të parët e këtij fshati, e kanë çarë rrugën ashtu si gjithë Shqipëria, sipas përcaktimit të shokut Enver. Ata krahas përpjekjeve kundër varfërisë dhe errësirës, nuk e kanë lëshuar as pallën e as pushkën nga dora dhe nuk janë përkulur para pushtuesve të ndryshëm. Bile ndjenjat e dashurisë për atdhe dhe për pavarësi tek ata janë rritur e forcuar vazhdimisht nga shekulli në shekull.

Këtij popullit i ka takuar që të përleshet me të gjitha trupat e huaja që kanë kaluar në këtë luginë, falë vetë pozitës gjeografike ku shtrihet sepse është në qendër të luginës dhe çdo pushtues i këtyre anëve ka qenë i detyruar të kalojë nëpërmjet këtij fshati.

Faktet historike, rapsoditë popullore, gojëdhënat e transmetuara nga e kaluara, për luftimet e ngjarjet në këtë truall, ose nga bijtë e këtij fshati në krahina të tjera, vërtetojnë se ky popull ka një të kaluar trimërie e atdhetarie të ndritur.

Ja disa shembuj ngjarjesh, luftimesh dhe aktiviteteve nga bijtë e këtij fshati që vërtetojnë rrugën e atdhetarisë.

– Nga fundi i shekullit X këta banorë vranë një princ bullgar si pushtues. Armiku për hakmarrje, zhduku e burgosi shumë fshatarë dhe fshatit i ndërroi emrin nga Shkëmbi i Kuq, në Shkëmbi i Zi.

– Në një luftim me sundimtarët turq, në vitin 1492, kjo popullatë luftoi e rrethuar në majën e Çekut dhe në atë të Qyramëngës. Zaptuesi i solli dëmtime të mëdha: burrave të kapur gjatë këtij luftimi ua prenë këmbët dhe duart dhe i “hodhën në një humnerë të madhe”, që duhet të jetë nga Ziqi në Mihoç dhe në Grabie. Ndërsa gratë dhe fëmijët i rrëmbyen skllëvër dhe i dërguan në Kaninë.

– Në fillim të shekullit XVIII, Turqit ndërmjet kundërshtarëve që internuan morën edhe plakun Brahim Xhebro, i cili gjatë transportimit të tij për në vendin e internimit, vdiq në portin e Stambollit.

– Më 1759, në letrat që iu dërguan Carinës së Rusisë, Elizabeta Petrovna, mbi gjendjen e këtyre fshatrave, është edhe emri i fshatit Brataj.

– Në gusht të vitit 1847, ndërmjet firmave të qarkut të Vlorës, që iu drejtuan mbretit të Greqisë për armë, për të luftuar kundër Turqisë, është edhe ajo e Lilo Qendros.

– Rreth vitit 1848, kur Turqia arrestoi disa atdhetarë nga ky qark, ndërmjet tyre ishte edhe Lilo Qendro e Matan Haxhiu.

– Rreth viteve 1890-1900, një nga trimat e këtij fshati, Pasho Poraqi, ka qëndruar shumë vite i arratisur në grupe të armatosura kundër Turqisë.

– Gjatë përgatitjeve për t'u shkëputur nga sundimi 500-vjeçar turk, kryengritësit e qarkut të Vlorës, duke pasur mbështetje të plotë në fshatin Brataj, bënë një mbledhje këtu, ku organizuan forcat më 23 korrik të vitit 1911. Në këtë organizim u rreshtua edhe një grup luftëtarësh nga ky fshat që ishte bërthama e çetës së fshatit dhe që më vonë u formua grupi për mbrojtjen e pavarësisë.

– Parësia dhe një grup trimash nga ky fshat, qysh në fillim të nëntorit të 1912-ës, u vunë në dispozicion për pritjen e Ismail Qemalit dhe për mbrojtjen e qeverisë së përkohshme të tij.

– Në fillim të dhjetorit të vitit 1912, çeta me 40 veta e këtij fshati, nën komandën e patriotit Ahmet Cani, u vu në dispozicion të qeverisë së Ismail Qemalit. Çeta u vendos në mbrojtje buzë lumit Vjosë, në kodrat e Armenit.

– Në mars të 1913-ës, çeta nën komandën e atdhetarit Memo Mete, u rreshtua në luftimet mbrojtëse në Kurvelesh kundër shovinistëve grekë.

– Në batalionin vullnetar të Vlorës, që u dërgua në Janinë në fund të vitit 1912, u rreshtuan shumë trima edhe nga ky fshat. Batalioni iu bashkua thirrjes së drejtuar nga qeveria e Ismail Qemalit, sipas vendimit të 29 janarit të 1913-ës, për mbrojtjen e kufijve të jugut. Gjatë këtyre luftimeve të ashpra me shovinistët grekë dhanë jetën mbi 15 bij nga ky fshat dhe ndërmjet tyre Ali Çausht Memokëndi, Adem Selfo Brahim, Çelo Aliko Muçaj, Emin Hasan Nika, Hakan Miftar Koçi, Halim Sherif Lilo, Isa Memisha Koçi, Jazo Memisha Koçi, Jazo Veliko Zoto, Jakup Musli Lilo, Maskë Fetah Barjami, Ramadan Kamber Ferro, Rushit Çausht Memokëndi, Sulo Selfo Brahim, Veis Ilaz Durmishi etj.

– Përpjekjet e pushtuesit otoman, për të çrënjësuar nga ky popull dashurinë për dije dhe për atdhe, kanë qenë të vazhdueshme. Por të gjitha qenë të kota, ashtu si në gjithë Shqipërinë, sepse ato u ruajtën me shekuj të gjalla. Rreth viteve 1910 e sidomos pas shpalljes së pavarësisë, një grup të rinjsh në mënyrë autodidakte iu vunë studimit të gjuhës amtare. Aty nga viti 1916 ata arritën të shkruajnë e të lexojnë gjuhën tonë, natyrisht edhe

me pak gabime. Ky ishte grupi i parë që theu akullin dhe solli shkëndijën e dijes, solli librat e parë shqip në këto troje dhe bënë kthesën në kulturën e këtij fshati.

Ndërmjet këtyre të rinjve mund të përmendim: Ahmet Xhefro Kongjini, Abaz Jaup Likskëndaj, Barjam Nurçe Kreshpa, Haris Brahim Shaho, Halim Sulo Sulaj, Hase Metë Meçaj, Mezin Shako Hanaj, Matan Haxhi Zahaj, Rapo Selam Amati, Rexhep Avdi Brahimi, Sulo Bejko Sulçe, Selam Hasan Malaj, Sinan Mehmet Kreshpa, Shefit Llano Durmishi, Shate Hadër Liskëndaj, Shamet Muharrem Hadëri.

– Përveç kërcënimit të shovinistëve grekë, edhe imperialistët italianë, në fund të vitit 1914, zbarkuan në portin e Vlorës. Ata pas një viti u shtrinë deri në fshatin tonë.

Pushtimi Italian, ashtu si në gjithë Shqipërinë, ngjalli urrejtje të madhe edhe te populli i këtij fshati, por urrejtja më e theksuar u vu re te grupi i të rinjve.

Në këtë kohë atdhetari Halim Xhelo Tërbaçi punonte arsimtar në fshatrat e krahinës së Mesaplikut dhe më vonë ishte sekretar i mydyrjetit të kësaj krahine, i cili e shfrytëzoi mirë postin zyrtar në interes të lëvizjes antiitaliane.

Mendimi për të shkruar mbi jetën time më ka lindur pas mbarimit të Luftës Nacionalçlirimtare të Atdheut. Atëherë mendova se ky material do të ishte me vlerë në radhë të parë për familjen time, po shumë episode mundet të jenë të vlefshme edhe për shoqërinë. Sidomos materialet e luftës për liri, që është periudha më e ndritur e popullit tonë e udhëhequr nga Partia Komuniste Shqiptare. Mendimi për të shkruar u forcua edhe më tepër kur mbarova Akademinë e Lartë Ushtarake në Bashkimin Sovjetik. Kjo gjë më hapi akoma më shumë horizontin. Prandaj rreth viteve 1950 fillova të shkruaj për rrugën e jetës sime, duke filluar qysh nga fëmijëria. Kështu, shkurtimisht përshkrova ngjarjet edhe rastet që mendoja se ishin të vlefshme duke filluar prej vitit 1916 deri në fundin e vitit 1943, punë të cilën e bëra brenda një viti, dhe kjo qe traseja e rrugës për në të ardhmen. Pas një pushimi shumë të gjatë, kur isha në pension, aty nga viti 1977, fillova sërish të shkruaja kujtimet e mia. Kujtime të cilat mendoj t'i ndaj në tri pjesë:

1. Nga fëmijëria deri në vitin 1939.
2. Periudhën e rezistencës së popullit tonë si dhe Luftën Nacionalçlirimtare.
3. Aktivitetin mbas çlirimit.

Kam lindur më 10 korrik 1910, ditën e premte. Të nënkuptohet se 10 korrik ka qenë e premte “Allaturka”, domethënë 23 korrik “Allafrënga”,

por unë mbasi kështu e kam shkruar në dokumente dhe nuk e kam ndryshuar më. Në këtë mënyrë datëlindja zyrtare njihet 10 korrik 1910.

Mendimi për të shkruar mbi jetën time më ka lindur pas mbarimit të Luftës Nacional Çlirimtare të atdheut. Atëherë mendova se ky material do të ishte me vlerë, në radhë të parë, për familjen time, por shumë episode mund të jenë të vlefshme edhe për shoqërinë, sidomos materialet e luftave për liri, që është periudha e ndritur e popullit tonë që u udhëhoq nga Partia komuniste shqiptare. Mendimi për të shkruar u forcua edhe më tepër kur mbarova Akademinë e Lartë Ushtarake në Bashkimin Sovjetik. Kjo gjë ma hapi akoma më shumë horizontin. Kështu, rreth viteve 1950 fillova të shkruaj për rrugëtimin tim, duke filluar qysh nga fëmijëria. Përshkrova shkurtimisht, prej vitit 1916 deri në fund të vitit 1943, ngjarjet dhe rastet që mendoja se ishin të vlefshme. Kjo u bë brenda një viti dhe kjo qe traseja e rrugës për në të ardhmen.

Brahim Xhebro ishte i pari nga i cili ka rrjedhur e gjithë familja. Kjo është edhe arsyeja që emrin e tij e përdorim edhe ne sot për mbiemër. Ai ka jetuar rreth viteve 1700 dhe gojëdhënat thonë se ka vdekur në burgjet e Stambollit si antiturk. Nuk dihet me siguri nëse ka qenë i shkolluar apo nëse ka ditur shkrim e këndim, por nga disa të dhëna lihet të kuptohet se duhet të ketë ndjekur ndonjëfarë shkollë turke. Shumë shembuj, që transmetohen gojarisht, tregojnë se ka qenë njeri i zgjuar dhe me autoritet në fshat. Madje, fshatarët, edhe sot, kur duan të flasin për ndonjë njeri të zgjuar nga të fisit tonë thonë: “Ka gjithë në Brahimin”. Nga konsiderata e mirë që ka gëzuar Brahimi, megjithëse ka disa breza që ka vdekur, por për nderin që i ka lënë fisit tonë, ne, nipat e stërnipat e tij mburremi me të dhe, për ta përjetësuar edhe më mirë, përdorim si mbiemër emrin e Brahimit.

Brahimi ka pasur tre djem: Hasanin, Saliun dhe Laçen. Laçia ishte i vogli

Ai ishte bari dhe i pamartuar. Kur një natë vjeshte i vajtën kusarët në Shpellat e Rexhepes në Fushë. Kusarët ishin nga fshati Velçë. Laçia u përfyt me ta dhe u plagos rëndë, por edhe ai plagosi një nga kusarët. Të nesërmen, kur Laçen e sollën në shtëpi, Brahimi e pyeti:

“A e shtive koburen që të kam blerë?”

Dhe i biri u përgjigj:

“E shtiva dhe jo kot në ajër, por në trup njeriu...”

Laçia vdiq nga plagët e marra, por edhe një nga kusarët velçot vdiq. Brahimi për atë që nuk e turpëroi i biri e varrosi djalin në një vend të dalluar midis fshatit dhe varrin ia ndërtoi me kolona prej guri. Mbeturinat e varrit të Laçe Brahimit janë përdorur rreth viteve 1960 për sheshin Bazë të Lapidarit të Dëshmorëve të Luftës Nacionalçlirimtare të fshatit Brataj.

Biri i madh i Brahimit, Hasani, është marrë me bujqësi. Si e tregojnë ka qenë njeri shumë i sinqertë dhe merrej vetëm me “Arën dhe shtëpinë”. Kur vdiq la një djalë, Selfon, dhe tri vajza. Selfua lindi katër djem: Rrapushin, Mehmetin, Sulon dhe Ademin. Ndërmjet tyre Rapushi që i martuar dhe kishte një djalë. Në vitet 1910-1913 vdiqën të katër djemtë e Selfos dhe i biri i Rapushit. Suloja dhe Ademi ishin ushtar në Janinë dhe në luftime u vranë që të dy, kurse Rapushi dhe Mehmeti vdiqën në shtëpi. Kështu nga Hasani nuk mbeti asnjë mashkull. Për këtë ngjarje të dhimbshme,, vdiqën të gjithë dhe në një kohë të shkurtër, fshatarët ngritën një këngë e cila këndohet edhe sot:

Qaje moj porta me bedena
Për Rrapushnë e për Mehmenë
Për Sulon e për Ademnë...

etj.

Saliu ishte biri i mesëm i Brahimit. Si duket ka qenë më i zhvilluari nga djemtë, pasi me vdekjen e plakut, ky mbeti veçili i familjes dhe u mor me punët e fshatit. Ka gëzuar respekt të fshatarët jo vetëm për mençurinë e tij në gjykimin e halleve të fshatit, por edhe për sinqeritetin që tregonte në zgjidhjen e problemeve. Ka qenë njeri me trup të madh dhe mbante veshur “xhokë të bardhë” prej lesh deleje. Në moshë të madhe, ishte vjeshtë kur vilej misri në fushë, Saliu u nis vonë nga fusha për në fshat dhe kur arriti në urën e lumit ra në pritë dhe e vranë. Saliu la tre djem: Miftarin, Iliazin dhe Jaupin. Pas vrasjes të Saliut, vendin e tij si veqil shtëpie dhe për punët e fshatit e zuri Miftari. Iliazi punonte në bujqësi, ndërsa Jaupi ushtroi mjeshtërinë e blegtorit. Të tre ishin të martuar dhe me fëmijë. Jaupi u vra në moshë të re nga Fejzajt e Mamutes gjatë një grindje që pati. Ai la dy fëmijë, Hazizin dhe Merhanën. Megjithëse Belia që e re, qëndroi e rriti dy fëmijët. Iliaz Saliu pati katër djem dhe tri vajza: Dalanin, Alemin, Sulon, Çizen, Pshakon, Nefizen etj...

Miftari pati dy djem dhe dy vajza: Rexhepi, Avdiu dhe Salihenë që ka lindur Sinan Matushin në Velçë, kurse e dyta ka qenë e martuar me Mingo Sakon e nuk ka lënë fëmijë. Rexhepi ishte çoban me dhën dhe i pamartuar. Ai vrau veten sepse i preu ujku kopenë në mal të Brates. Në këtë kohë Avdi (Avdiu) ka qenë më i vogël se 10 vjeç, ndërsa Miftari ka qenë pothuaj i paralizuar, sëmundje që zgjati disa vjet derisa vdiq. Nga këto ngjarje familja u rrëzua shumë ekonomikisht. Avdiu ka lindur rreth vitit 1850. Ka pasur mëmë Bejushë Memon, të bijën e Memo Hitës nga Brataj. Por Miftari e ka ndarë Bejushen dhe u martua me të motrën e Sefer Hitës, me të cilën nuk bëri fëmijë. Bejushja u martua në Ramicë dhe atje bëri një djalë, Çarçan Raitin, që është shuar. Avdiu u martua me Dorovi Zenon nga Bolena dhe mbasi lindi dy vajzat, Merjemen dhe Miserdhen, u nda edhe me të. Rreth vitit 1885 u martua për së dyti me Safë Sakon, e bija e Sako Aliut nga Kongolëmi, Avdiut (Babait) i kanë pasur folur edhe “xha...” Babai ka qenë trupmadh, i pashëm, sevdalli në veshje dhe i pastër. Mbante veshje karakteristike të Labërisë dhe rroba me ngjyrë të zezë. Kur arriti moshën e madhe i mbante Samakovë (stofë blu) ose edhe kadifë. Mbante tirqë, këmishë të bardhë dhe feste deveje kur shkonte në fshatrat fqinje dhe zakonisht mbathte këpucë, ndërsa në punët e përditshme mbathte “opinga”. Në sepetet e rrobave të veshjes kisha parë fustanella të bardha, si duket babai kur ka qenë i ri e ka pasur veshur. Në fillim ka punuar në bujqësi në Hasanaj dhe në Jazaj, pastaj vajti 25 vjet ruajtës çifligjesh në Picar dhe në Llakatund. Ka qenë i ndërgjegjshëm në punë dhe për sinqeritetin dhe mikpritjen gëzonte simpatinë e shoqërisë. Ka luftuar njerëzit kusarë dhe imoralë. Pinte shumë kafe, por pa sheqer, pinte edhe tepër duhan me çibuk, shumë herë në fshat “pleqësoi” grindje dhe i zgjidhte me drejtësinë më të madhe. Në moshën 65-70 vjeçe u kthye në shtëpi dhe punoi bujqësi në tokat e tij. Ka qenë bujk i dalluar në Brataj, prandaj edhe toka e tij dallohej nga bereqeti. Fizikisht ka qenë shumë i fortë dhe me një trup të drejtë. Mëma ime quhej Safë-Sako Brahimaj. Lindi më vitin 1860, ishte e bija e Sako Aliut nga Mingajt, po nga fshati Brataj. Mëmën e saj e quanin Nure Laçe nga Koçajtë. Ajo kishte tre vëllezër: Hasanin, Mingon dhe Shaipin. Kishte edhe dy motra Sofin, e martuar me Skëndo Serën dhe Merzon, martuar me Arshi Hyson në Dervishaj. Dajot e Safës ishin shpërngulur nga Bratajt për në Kaninë për arsye ekonomike qysh nga mesi i shekullit 19.

Sofa në fillim ka qenë e fejuar me një djalë nga Serjanajt e Amates, por ai u vra në ushtrinë turke. Fisi i mëmës ka qenë i njohur në fshat

për blegtor dhe bejtexhinj (rapsodë popullore) si p.sh.: Shaip Sako, Mato Hasani, Selim Hasani (Artist i Popullit etj.). Po ata kanë edhe tradita patriotike. Mëma ime mbas martesës me babën tim lindi tre djem me një largësi kohe 7-8 vjet nga njëri-tjetri. Ajo ka qenë trupgjatë dhe e drejtë.

Punëtore e madhe dhe dorështrenguar, e mprehtë edhe e zonja e fjalës. E njohur për amvise e mirë. Kundrejt fëmijëve ka pasur një kërkesë më të madhe sesa baba. Por gruaja e dytë, nëna ime, Safa, në vitin 1929 (shkurt) vdiq. Dhe unë isha i vetëm sepse dy vëllezërit e tjerë kishin vdekur.

Dhe babai u martua për së treti herë me Hasim Skëndo nga Velça, që ka lënë dy vajza: Behiren e martuar me Ali Isuf Hoxhën nga Tërbaçi, e dyta Ylvia e martuar me Luto Zyber Canajn nga Shalës-Mesaplik.

Vëllai i madh, Xhebrua ishte i martuar. Atë e vranë në vitin 1924 si demokrat, sepse ishte aktivist. Kurse Saliu ka vdekur në vitin 1908. Gjithmonë në fisin tonë Brahimaj ka pasur mungesë të madhe për djem, por në periudhën e fëmijërisë sime ka qenë më e theksuar. Prandaj plakat e Brahimes e deri ato të Rexhepes tregonin shumë kujdes duke më dhënë ushqime, më mbanin kur vinte Safa në punë. Një nga ato plaka ishte nënë *Lalotia*, e ëma e xha Dalanit. Ajo ishte bijë nga Bolena, e motra e Shaban Bushit. Çfarëdo që do të gatuante në familjen e saj mua do të ma ruante hisenë. Më fliste nga penxherja e vogël e shtëpisë, që ishte mbi shtëpinë tonë, dhe kur ulej në vatër më vinte sahanin me ushqim përpara. Në verë kur ajo piqte bukët në furrë, para bukëve piqte ndonjë kulaç të madh me miell misri, por të kuqërremë përsipër, e bënte dhe na fliste neve fëmijëve të mëhallës dhe na i ndante të gjithëve. Kishte pasur raste që e kishte goditur mëmën time kur kjo më rrihte mua për ndonjë gabim dhe nënë Lotja më merrte në mbrojtje.

Nënë Belija nëna e xha Hazizit. Bele Memishahia nga Shkurtajt e Vranishtit. Ishte grua e madhe me trup, e shëndetshme, me flokë ngjyrë të kuqe, si duket i lyente me “këna” dhe nuk i mbante mirë. Kishte “zë” të trashë dhe disa karakteristika burrash. Më jepte qumësht sepse kishte lopë. Por edhe fasule dhe bathë. Bathët familja e saj i përdorte për të ngrënë. Tirrte në furkë përpara derës ose mblidhte “bështënjat” për vegjë dhe mua më ruante se mos vritesha kur luaja.

Nënë Nabileja, e shoqja e Alem Ilazit. Nabile Avduli nga Tërbaçi. grua e gjatë, e sorrë, por e bardhë në shpirt. Ajo kishte një djalë, Brahimin, dhe një vajzë, Zonjën. Burri i saj kishte vdekur rreth viteve 1900. Edhe kjo më donte edhe më llastonte shumë. Kushedi sa herë hahej bashkë me Zonjën. Sa herë që dëgjonte duke qarë ndonjë fëmijë më quante mua dhe

me vrap delte edhe më fliste. Ajo më thërriste: “Mingollaci” me tallje për dajën tim që e quanin Mingo dhe ishte “kurrizdalë”. Kjo u dënua shumë shpirtërisht, mbasi në vitin e “Gripit spanjoll”, më 1918, i vdiq djali i vetëm, Brahimi.

Nënë Xhika, e shoqja e xha Dalanit, Xhikë Seferia nga Vranishti. Trup gjatë dhe shumë e dashur me të gjithë. Ajo nuk kishte lindur fëmijë, ndoshta kjo ishte edhe arsyeja që në fëmijëve na donte shumë. Me Nënë Xhikën unë isha edhe më i rritur në moshë dhe prandaj i bëja edhe ndonjë shërbim të vogël, veçanërisht në behar kur merrja lopët e mia në Policë, sillja në Shkallë edhe lopët e xha Dalanit. Nënë Xhika në verë piqte “Fitulla” dhe një të vogël e ruante për mua. Asaj i bënte një “vrimë” me gisht dhe i fuste pak gjalpë brenda. Kur unë e hajë më varej gjalpi në mjekër. Nënë Xhika më fliste me përkëdhelje “Katarosh”. Në fisin tonë të Rexhepes më ka lënë mbresa të paharruara, një grua e moshuar “Safë Zotia” prandaj do të shkruajë pak rreshta për të. Ajo ishte trupshkurtër, pak e zeshkët, me shëndet të plotë, pinte duhanin dhe preferonte më tepër të qëndronte dhe të bisedonte me burra sesa me gra. Mbahej e veshur edhe e mbathur mirë, zakonisht veshjen e përdorte ngjyrë kafe. Shpesh i kritikonte gratë që visheshin me rroba të zeza. Gëzonte respektin e të gjithëve. Kjo ishte halla e Maliq Mersinit dhe e Damën Xhelos nga Zajajtë. Për këtë grua ka disa këngë, që unë i këndoja rrugëve të fshatit:

Safë Zotia Furtunë
Një pëllëmbë grua murrë
Një bërë po merre lumë
Arap me gazepe shumë...

etj. etj.

Këtu bën pjesë edhe kënga:

Ç’pati Brati me Smokthinë...

Kur i biri i vetëm beqar i Safës, Arapi vrau Dulajtë në Smokthinë, Safa iku me të nga shtëpia dhe erdhi dhe jetoi në Brataj me të vëllezërit: Mersinin dhe Xhelo Zoton, në shtëpinë e prindërve të saj. Mbas disa vjetësh e vranë pabesisht, djalin e saj, Arapin, në Mifol. Kështu kjo mbeti merhume me karakterin e saj burrëror, fisnike me shumë veti të mira,

fitoi respektin e fisit Rexhepaj, edhe të të gjithë fshatit. Për këtë të gjithë i flisnin “Hallë”. Ne fëmijët në fillim e donim se ishte emri i saj “hallë”. Ajo ishte një amvise e mirë, por edhe rritëse bletësh. Kishte mbushur “avllitë” dhe kopshtin e “Jazes” në fshat me zgjoj bletësh. Po ashtu e kishte bërë dhe në Arë të Gjergjit dhe në Korbicë. Kur ajo bënte prerjen e mjaltit na fliste neve fëmijëve të mëhallës e na ngopte mirë. Halla kryente edhe detyra të tjera shoqërore. Një herë po kalonte nëpër fshat një grua e “çalë” nga Lepenica me një djalë të vogël që po qante. Mbase pak, kur ajo kishte hyrë në avllinë e Hallës, u dëgjua zëri i fëmijës me të qara të llahtarshme dhe zëri i tij arrinte në kupën e qiellit. Një grup nga ne fëmijët vrapuam ta shikonim. Halla, fëmijës i kishte qethur kokën dhe me “Sakës” të përgatitur nga “Dylli i mjaltit” i hiqte “qeren”. Ne u drodhëm kur e pamë gjakun “vrushkull” nga koka.

Halla shante nënën e djalit duke i thënë:

– Pse moj Selvi e qelbur nuk e ke mbajtur djalin të pastër? Por ta ka zënë qeria!

Nëna e djalit nuk ndihej, por rrinte në këmbë pranë hallës, diku tentonte ta ndihmonte, duke mbajtur fëmijën, e duke i thënë:

– Ja, ja edhe pak edhe mbaroi Halla me ty...

Më vonë kur u rrita e pashë atë djalë pa flokë në kokë, por edhe pa “qerë”. Ky ishte Sinan Brahimi. Halla e kishte bërë zakon që edhe rrugëve kur na takonte ne fëmijët na kontrollonte për pastërti sidomos në kokë. Kur shikonte ndonjë fëmijë të papastër ajo i drejtohej nënës së tij në shtëpi dhe e qortonte.

Hallë Safa shërbente edhe si mamí në fshat. Ajo një natë erdhi në shtëpinë e xha Hazizit, që ishte ngjitur me tonën sepse Kadënën, gruan e xhaxhait, e kishin zënë “dhimbjet e lindjes...” Porsa hyri brenda, Halla i foli fjalë të ngrohta e të ëmbla duke i thënë:

– Të keqen Halla, do të çitësh mirë, e do të na lindësh një djalë këtë radhë.

Mbasi ajo kishte disa vajza. Kadënën e ngriti nga vendi ku ishte, dhe vetë ish veshur me një linjë të bardhë. Halla i doli përballë dhe nxori nga xhepi i libades, një kokërr vezë, me dorë ia lëshoi nën gushë dhe nën linjë (këmisha), veza ra në tokë dhe u thye. Halla i tha:

– Ja, sa mirë e lehtë do të lindësh fëmijën...

Kështu ajo bëri një përpunim psikik të Kadënës. Gruaja shtatzënë lindi një vajzë normale, sepse Halla ishte bërë mjeshtre e atij profesioni. Ajo këtë shërbim e bënte falas, për humanizëm. Për të gjitha shërbimet,

që bënte, nuk pranonte shpërblim. Atyre familjeve që ishin në gjendje u pranonte një letër me këna, ndonjë kallup sapun dhe asgjë tjetër. Halla thoshte:

– Këtë punë e bëj për shpirtin tim dhe jo për të më paguar.

Më kujtohet edhe Saliheja e Fetah Barjamit, një grua e gjatë me flokë të bardhë. Më kujtohet edhe “Lalotia e Meçe” ose edhe pleqtë e fshatit si p.sh.:

Selman Dauti, burrë i trashë me mustaqe të dendura, i vrazhdët me fustanellë.

Meçan Jazua me fustane, burrë kapadai, i pëlqente rakia, këndonte shpesh në xhami, merrte gjithnjë të njëjtën këngë, por unë nuk e kujtoj...

Dero Koçi, burrë i vogël, me kurriz. Gjithnjë mbante në duar një “kosore” drizash dhe një “cfrukth”; i mbante për thurje gardhesh.

Ormën Gjuri, burrë i shkurtër, i çalë, shakaxhi.

Isuf Delo, burrë i gjatë, mbante veshur “sharkë”, ai “pleqësonte”.

Baba Ilazi (Ilaz Saliu) me feste të kuqe, bënte bastunë të mirë, rrinte në diell te porta e Hasanës. Unë gjithmonë ia vidhja bastunin. Haxhi Dinia, burrë i shkurtër, shumë i zbardhur, mbante bastunë, kishte kollë të shpeshtë.

Çobo Mustafai ishte me sy të kuq. Bino Kongjini me “Dhjetë-dhënë”, i veshur me gunë të bardhë, të leshtë. Thoshin që të ha me sy. Hysn Kongjini, burrë i mençur. Maman Mehmeti me gomar të bardhë. Kurse nëna e Babës Bejushia ishte qorre dhe një herë në vend që të qëllonte një fëmijë të madh ma futi mua padashur me një pëllëmbë të fortë syve. Kur kujtoj baba erdhi me leje nga Beçillëku dhe më pas iku me një shok me dy kuaj. Unë iu qepa nga pas duke qarë sepse doja të vija me të. Mëma nuk më vishte asnjëherë me rroba të reja, por me andrra, dhe këtë e bënte që ë mos më hanin me sy dhe më pas këmishën e vjetër ma hiqte nga kushëri i babës (Hasanajt) e hidhte në zjarr dhe e digjte, e më dërgonte “Laskurqi” te nëna që ajo të më vishte të re. Mëma më tregonte se kam vuajtur nga një plagë e ligë 6 muaj në të ndenjura. Edhe sot e kam shenjën.

Një herë nënë Belia dhe nëna ime, Safa, ngritën dhe ngarkuan në shpinë disa plaçka shtëpie, na vunë përpara dhe ne fëmijëve si edhe lopët, qetë e të dyja familjeve. Morëm drejtimin për në Rrëzë të Malit nga ajo rrugë që unë prisja çdo ditë mëmën time, Safon, kur vinte me një barrë të madhe me dru. Të dyja vajzat e xha Hazizit, Nasubeja dhe Yzejeja, meqë ishin më të mëdha ndihmonin në ngarjen e lopëve. Ndërsa mua më mbante Safua për dore sepse ngeci “Përralleve”, fshati ka qenë i

pyllëzuar me përrallë. Mbas shtëpive të Kongjineve kanë qenë përrenj të mëdhenj, pastaj koshtrat e Xefres nga hunda e Gjinshit ishin të pyllëzuara. Pyll i pafund ka qenë në të gjitha anët. Fillimi i prerjes së Pyllit ka qenë me ardhjen e pushtuesve italianë në vitin 1913. Më kujtohet kur kalonin kafshët të ngarkuara me simite të bardha për xhandarët, thasët griseshin dhe unë dilja mbas shtëpisë së Cekos dhe kishte raste që edhe u binte ndonjë simite përtokë. Kur arritëm te burimi pimë ujë ne edhe lopët. Mbasi u çlodhëm pak rifilluam rrugën. Mbas njëfarë kohe, kur dolëm faqes të majës së Kostos pamë dynja me sy. Arritëm në konakun e xha Hazizit në qafën e Gropës së Gjonit. Këtu qëndruam për të banuar. Lopët dhe qetë i lëshuam rrëzës së shkëmbit të Nikes, ku grumbulloheshin çdo pasdite për të kaluar vapën. Safoja sa më lëshoi mori tërkuzën dhe iku, sollti edhe 2-3 rrugë të tjera me plaçkë. Sa herë që kërkoja për të ngrënë, Nënë Belia më jepte bukë me gjalpë nga shtamba e vogël që i kishte lënë Safoja. Këtu vinin shpesh për të ndenjur. Një herë mbaj mend që ra bobla në fshat. Të gjithë u mblodhën në xhami. Atje, në një dru në buzë të sofas, ishte varur një pëlhurë, të cilës nuk iu mbaj mend mirë ngjyrën, por më duket se ishte ngjyrë e kuqe ose e bardhë. Duket se do të ketë qenë flamuri. Dhe unë vrapova dhe pash mjaft burra që mbasi mblidheshin largoheshin me armë. Midis tyre ishin edhe kushërinjtë e babës, xha Hazizi e xha Dalani. Mbanin në supë edhe nga një trastë me bukë.

Po atë ditë edhe në shtëpinë tonë nëna dhe vëlla Rexhepi diskutonin të shqetësuar. Ata lëviznin nga njëra dhomë tek tjetra, por edhe unë nëpër këmbët e tyre nuk u ndahesha. Ata disa herë më qortuan për të qëndruar në një vend. Vëllai lidhi dengje me rroba dhe po atë ditë nëna u ngarkua me një dëng me rroba fjetjeje. Ajo lidhi me tërkuz kaun e vetëm që kishim dhe po e tërhiqte, ndërsa mua më vuri përpara që të ecja me këmbët e mia. Morëm rrugën përpjetë në mëhallën tonë, përpara shtëpisë të Hasan Brahimit, te porta me bedenë, gjetëm baba Ilazin (xhaxhai i babait tim). Ai rrinte në shesh këmbëkryq e po lëmonte me limë druri bastunin e tij. Nëna iu afrua plakut dhe i foli me respekt e duke qeshur:

– Ç’u dive xhaxha?

– Mirë Safë, ti je? (Pasi i ishin vrarë sytë.)

– Po.

– Ku vete me këtë borrokoçin? (E kishte fjalën për mua plaku.)

– Do të shpije pak plaçkë në konakun e Çeço Hazizit, në gropë të Gjonit, dhe do të lë edhe djalin atje.

– Mirë bën, shpjere djalin në mal, luftë është nuk dihet, ne pleqve nuk na gjen gjë.

Vazhduam rrugën drejt malit, u bashkuam me shumë gra, pleq e fëmijë me lopë dhe me kafshë. Kështu u formua një karvan dhe që të gjithë flisnin me urrejtje për pushtuesin grek, që po vinte me urë në dorë (me flakë). Në shumë raste nëna më merrte për dore, kur ngecja në përralle e në ferra, por në disa momente më hodhi edhe mbi dengun me rroba që kishte në shpinë. Kaluam hundën e Mahmutes, ku nëna më tregonte me dorë shtëpitë e dajos në Kongolëm. Kur arritëm tek një çezmë e ftohtë, pimë ujë e nëna më ftohu fytyrën. Më vonë e mësova emrin e atij burimi të njohur; ishte “Toçila”. Aty gjetëm edhe njerëz të tjerë që çlodheshin e pinin ujë. Ndërmjet fëmijëve që njoha ishte edhe Barjami që e mbante Gegë Bedenia. Filluam prapë ecjen, shumë zëra fëmijësh dëgjoheshin që qanin në karvan, kurse mallkimet e pleqve vazhdonin. Mundet të them se çdo plak mashkull ose femër e kishte një fëmi për dore ose në krahë.

Natyrisht unë atë ditë nuk i kuptoja kujt i drejtoheshin mallkimet, por këtë e kuptova më vonë. Pas një të ngjiture thikë dolëm rrëzës së Hundës së Linit e mbase pak hynë në pyll, përfund Apoqësticit të Meçes, kaluam Gurin e Zgjebur dhe arritëm në Qafën e Gropës së Gjonit. Aty ne u kthyem në konakun e xha Hazizit, ndërsa të tjerët vazhduan rrugën. Në konak gjetëm Nënë Belën e cila, posa më pa mua, më rrëmbeu nga duart e nënës sime.

Bëre mirë që e prure djalin se, kokëzeza (e kishte fjalën për vajza) na ka bërë kadëna plot (e shoqja e xha Hazizit, kishte disa vajza).

Nënë Belia ishte e madhe nga trupi, me flokë të thinjur, por të larë nga kënaja që vinte në kokë. Ishte bijë në Shkurtaç të Vranishtit. Ajo kishte mbetur grua e ve qysh në moshë të re dhe kishte rritur dy fëmijë, Hazizin dhe Merhanën, të cilët i kishte martuar. Pastaj ajo filloi, si nga herë, të më tallte mua duke më thirrur “Katarosh” gjoja si “Dash me katër brirë”; kjo e kishte bërë rregull që çdo verë merrte fëmijët e xha Hazizit dhe e kalonte beharin atje në mal, në Qafën e Gropës së Gjonit. Safa pasi shkarkoi dengun me rroba lëshoi kaun në lopët e xha Hazizit, që ishin në hijen e shkëmbit të Nikes. Mori tërkuzën me të shpejtë dhe përsëri u nis në fshat, ku solli ngarkuar në kurriz edhe disa rrugë të tjera; plaçkë shtëpie. Si duket ishte behar sepse gjatë rrugës patëm shumë vapë. Në gropën e Gjonit, në krye të arës, pranë një guri të madh ishte një thanë, që mua më dukej shumë e madhe. Ajo ishte e ngarkuar me kokrra të kuqe. Prandaj unë më tepër atje e kalojë kohën. Nënë Belia herë pas here më thërriste e më jepte nga një “ngastër trazore, me lakra që i haja me shije të madhe, në atë ajër mali të pastër. Nëna sa herë që lëshonte barrën me

plaçka, më gjente ku isha, më puthte e më porosiste, të mos futesh thellë se mos të kafshon ndonjë gjarpër, dhe më pas ikte prapë me vrap për në fshat. Kurse Nënë Belia kur dëgjonte zhurmë në rrugën prapa konakut, të ndonjë kalimtari për në mal, i dilte përpara e bisedonte me të. Fjalët e saj ishin:

Ç’kemi andej nga fshati?

Ç’thuhet për grekun?

I dogji të shkretët, duket tymi i shtëpive që këtej (më vonë e kuptova që e kishte për Kurveleshin dhe fshatrat e tij). Nga të gjitha këto biseda dhe veprime të ndryshme, dukej se popullata jonë tërhiqej nga frika e grekut, që arriti të djegë fshatrat e Kurveleshit të poshtëm, Kuç, Kallarati e Bolenë. Ka mundësi të ketë qenë vera e vitit 1913. Edhe babai, xha Dalani e xha Hazizi, kishin ditë që nuk i shikoja. Si duket ishin me çetën e fshatit në luftë. Mbas pak ditësh u kthye babai me kushërinjtë e tij dhe me bashkëfshatarë të tjerë; u kthyen me nga një pushkë të gjatë. Ata kur bisedonin u tregonin shokëve të tyre si kishin luftuar kundër “Dushmanit” (grekut) dhe mbi barbarizmat që ata kishin kryer mbi popullatën tonë.

Me djegien e Kurveleshit nga greku erdhën shumë “muhaxhirë” në Brataj. Shumica kanë qenë nga Kuçi dhe Kallarati. Por kishte dhe nga Fterra, Tatzati etj. Në shtëpinë tonë qëndroi disa kohë Hodo Kalemi nga Kallarati. Ai kishte dy gra. Hodo Kalemin, baba e kishte byrazer me hajmali.

Një natë tufani, me erë të madhe dhe me shi, babai im i thirri një moshatarit të tij, Zemanit, që banonte aty afër në shtëpi të Kënde:

“Merri fëmijët dhe eja këtu se mos të zë ajo shtëpi nën vete”.

Zemani ishte nga fshati Kuç, i shpërngulur nga greku dhe ishte vendosur në fshatin tonë, në shtëpinë e Kënde, që e gjeti bosh, në të cilën prej shumë vitesh nuk banonte njeri, prandaj ishte edhe e pasigurt dhe mund të rrëzohej edhe nga era. Zemani kishte mundur të binte nga fshati i tij pak plaçkë në krahë, dhe të gjithë katandinë e kishte lënë në vend. Safoja me të shpejtë hodhi dru të trasha në zjarr, në mënyrë që kur erdhi babë Zemani me një karvan fëmijë gjeti një zjarr të madh përpara, ku u ngrohën edhe mblodhën veten. Burri nga Kuçi më mori mua në duar e më mbante në prehër. Kur po ngrohej në zjarr ai papritur nxori nga gjiri një “Zogë Harabel” të gjallë dhe ma dha në dorë. U gëzova shumë dhe u ngrita e loza me zogun nëpër shtëpi. Diku rrëzohesha e më dilte prapanica, pasi nuk kisha brekë e këmisha ishte e shkurtër. Pastaj Safoja shtroi ushqimin e darkës, atë që pati; hëngrën të gjithë sikur të ishin të

një familjeje. Kuçiotët mbetën shumë të kënaqur. Babai im dhe Zemani bisedën e tyre e përqendruan te pushtimi i Kurveleshit dhe te barbarizmat që kishte bërë armiku.

Fshatrat thoshin: “U shpërngulën me shpejtësi për të shpëtuar fëmijët dhe asgjë nuk u mor nga malli, vetëm ç’patën veshur.”

Safoja i hidhte dru zjarrit gjithë natën. Mbushi një poçe të madhe me misër edhe fasule dhe e vuri në zjarr për të zierë. Pastaj ajo bisedat i bënte me të shoqen e Zemanit. Kurse neve fëmijëve na shkruhe të ngrohtit e madh nga zjarri dhe ashtu siç ishim na zuri gjumi “Qafë më qafë”. Vetëm në mëngjes u përmendëm kur na zgjuan e na rreshtuan për të ngrënë misër e fasule të ziera.

Në ato ditë babai im me disa bashkëfshatar u grumbulluan në shtëpinë e kënde të cilën e rregulluan për të banuar më i qetë Zemani bashkë me familjen. Sipas ngjarjeve ka mundësi që ky të ketë qenë dimër i vitit 1913. Mbjaj mend njëherë që disa fshatarë kur kaluan tek ura i thanë nënës:

– Pamë burrin me armë që po kthehet nga “Beçillëku”.

Kur babai erdhi në shtëpi unë nuk mbaj mend asgjë. Kur unë u bëra i madh, baba më shpjegonte që kishte qenë thirrur një taborë me rezervistë nga Vlora dhe ishin dërguar nga Turqia për të shtruar Bullgarinë, por siç duket edhe Maqedoninë.

Gjendja ekonomike e fisit Brahimaj deri në mesin e shek. XX është lëkundur rreth gjendjes fshatar i mesëm, sipas kuptimit dhe përcaktimit Marksist-Leninist. Brahimajt, aty nga fund i shek. XX ranë në bela, por përbrenda në mëhallë. Alem Ilazi i biri i Ilaz Saliut, vrau Telha Zoton nga fisi i Jazes, gjatë një grindjeje që patën. Nga vrasjet që pamë më lart kjo fatkeqësi i kushtoi edhe më tepër këtij fisi. Familja e Ilazes u detyrua të largohet për në Tatzat të Sarandës, ku qëndroi 20 vjet. Por edhe Brahimajt e tjerë, që mbetën në fshat, u mbyllën brenda për t’u mbrojtur nga hakmarrja. Kështu në punë vinin vetëm gratë. Prandaj në këtë periudhë, që zgjati disa dekada, ekonomia e tyre u rrëzua shumë. Në këtë periudhë ky fis nuk pati edhe burra me moshë edhe me peshë, që të mbanin fisin; prandaj pati një farë “shkoqie” dhe aq më tepër kur vdiqën edhe bijtë e Selfo Hasanit, mbetën vetëm Avdiu dhe Hazizi që ishin edhe të rinj edhe të varfër. Natyrisht zëri i këtij fisi nuk u ndje as në fshat për një kohë.

Vjedhja në kohë të muhaxhirllëkut u zhvillua shumë. Vëllai im, që ishte i madh, merrej me këto gjëra. Dajua i babës, Çarçan Seferi, dhe daja im, Shqipë Sako, organizonin gjëra vjedhje ata mbanin veshur guna

të zeza të prera te xhokaxhiu. Ata kur vinin natën në shtëpinë tonë unë i shikoja nën Guna se mos kishin gjë, se unë doja mish. Një herë në Fite të Shkallës ishin therur një ose dy qe dhe i ndanë natën rrotull 15-20 familje. Vajta dhe unë me nënën natën për të marrë mish. Atje ishte bërë dritë nga pishat dhe muhabeti në mes të Burrave ishte: “Si i vodhën, si i gënjyen të zotët, si e kapën njërin nga “qetë” mbasi ishte i egër.”

Ne kishim një ka, një lopë dhe nja 10-15 dhi në shtëpi. Babai punonte në Llakatund. Beçi, vëllai nuk di se ku kishte vajtur dhe në shtëpi ishim unë dhe nëna. Ne flinim në shkallë se mos na vidhnin bagëtinë. Ishte hëna e plotë, ndërsa mua më doli gjumi dhe qava për nënën, e ngrita kokën si e kanë të vegjlit duke u kruar, kur hodha sytë një burrë po i afrohej kaut që ta merrte. Ai porsa më dëgjoi mua vrapoi mbas shtëpisë, ndërsa unë u ktheva në krahun tjetër, por nisa të mendoj dhe m’u bë e qartë se ai do të merrte kaun. Menjëherë i fola nënës, ajo u çua dhe nisi kontrollin; nuk fjeti më. Megjithatë një dhi na e morën atë natë. Ditën e nesërme, kur u gdhi, nëna dhe vëllai po milnin dhinë në derën e katoit, kurse unë vazhdoja të flija në shkallë. Por papritur u rrokullisa nga shkalla dhe rashë poshtë mbi vëllain dhe kusinë e qumështit. Nuk u vrava. Baba kur vinte me leje, për pak ditë, na sillte ushqime, ndonjë pulëdeti, fruta, veshje. Ai ka qenë sevdalli në veshje, rrobat e tija të zakonshme kanë qenë: feste deve, shallvare, xhamadan i zi. Kur vinte me leje mjaft fshatarë vinin për muhabet te ne, sepse baba ishte mikpritës dhe i muhabetit. Ai me rrogën e tij të një viti bleu 70-80 dhi andej nga Myzeqeja dhe na i solli në Brataj. Ato vendosi t’i ruante vëllai, Xhebroja. Morëm konakun e Luto Musait për të dimëruar. Dhe e kaluam dimrin në gropën e Lapardhasë, unë, vëllai, nëna, kopeja e dhive, një ka i murrëm, një qen laraman, që e kishim blerë te Xhevit Mysliu. Mirëpo ndodhi diçka e papritur. Të gjitha dhinë, të 80-të kokët na ngordhën. Në prill u kthyem në shtëpi me 10-15 kokë dhi që i kishin pasur tonat, kaun, qenin edhe ne të tre. Mbas kësaj humbje, kur vëllait i ngordhi kopeja, Xhebroja u largua nga fshati.

Kujtimet e mia, që flasin për kohën kur unë kam qenë i mitur, i kam mësuar nga prindërit, sidomos nga nëna, por edhe nga persona të tjerë që më rrethonin. Kujtesat fillojnë me vogëlsira e gjysmake qysh nga viti 1914, të cilat janë plotësuar e saktësuar më vonë, kur u rrita, nga bisedat e prindërve dhe të afërmeve. Por në këtë drejtim më ka ndihmuar edhe kureshtja personale, të cilën e kam pasur të zhvilluar. Kur isha i vogël, kam qenë pak si çamarrok. Kudo që ndihesh zhurmë fëmijësh në rrugët e fshatit, në shumë raste ndodhesha dhe unë midis tyre. Unë para Luftës

Nacionalçlirimtare dhe gjatë luftës jam njohur me mbiemrin Avdiu, domethënë Kadri Avdiu. Ndërsa mbas luftës, kur filloi dhe praktikimi i mbiemrit, përdora mbiemrin Brahimaj. Në këtë ditar të jetës sime jam treguar pak i njëanshëm dhe kam folur vetëm për seksin mashkull. Për bijat e fshatit nuk kam shkruar jo pse i nënvleftësoj, por u jam shmangur me qëllim se ndoshta materiali do të bëhej edhe më i koklavitur sepse mundet që të kishin histori të tyre, të cilat mundet t'i paraqisja edhe gabim. Megjithatë, unë mendoj që për këto “bija” të shkruaj në formë të përmbledhur dhe kryesisht mbi karakteristikat e tyre. Natyrisht, nga sa kam parë dhe sa kam dëgjuar, bijat tona kanë qenë të pashme, të pastra dhe të mbajtura mirë. Kudo që janë martuar janë treguar “zonja shtëpie” dhe amvisa të mira. Ato kanë qenë shokë jete për burrin e tyre, në mendime edhe në punë, dhe kur ka qenë rasti edhe për pushkë, janë treguar guximtare dhe patriotë. Kanë qenë të hedhura dhe jo të ndrydhura. Kanë shfaqur mendimin e tyre lirisht para burrave dhe grave. Kanë qenë pak të ashpra në shfaqjen e mendimit kur zemërohen. Ndërmjet tyre mund të përmendim:

Hajdine Hasanin, martuar në Ramicë, Lejmene Miftarin, martuar në Velçë, Pashako Iliazin, martuar në Tërbaç, Merhane Jaupin, martuar në Brataj.

Fisi Brahimaj në përgjithësi nuk ka qenë i shtuar në numër të familjeve, por gjithmonë ka mbetur 2-3 familje. Ky fenomen është rrjedhim i disproporcionit që ka ngjarë, kanë lindur meshkuj shumë pak, ndërsa vajza më tepër. Ka raste që familja nuk ka bërë fare fëmijë ose ka lindur vetëm vajza. Por edhe vdekjet kanë anuar më shumë në anën e burrave. Fisi i Brahimes ka tradita të mira patriotike, janë të ndershëm, punëdashës, sidomos në bujqësi, janë dalluar në punë shoqërore dhe shtetërore. Gjithmonë kanë pasur në gjak mikpritjen, mirëkuptimin në shoqëri dhe gjithmonë janë respektuar nga shoqëria.

Ja edhe një ngjarje me rëndësi në familjen tonë. Një ditë shiu, kur daja Mingoja dhe babai im po ngjiteshin shkallëve të shtëpisë sonë, unë lozja në krye të shkallës dhe kur i pashë bërtita me zë të lartë:

– Erdhi dajua...

Ai ishte kurrizdalë dhe po ta takoje natën të trembte me pamjen e shëmtuar që kish, por mua më dukej shumë i bukur, sepse ishte vëllai i nënës, i Safës. Prandaj së bashku me britmën iu hodha në qafë dhe pasi më mori para duarve më puthi dhe më shpuri brenda në dhomën e zjarrit. Nëna kishte pastruar dhe kishte shtruar të gjitha shtresat e reja, që si duket

i priti këta të dy që kishin qenë krushq. Nëna puthi vëllain e saj, Mingon, ndërsa babait i tha:

– Si vajtët?

– Shumë mirë, – u përgjigj babai.

Daja u ul në qoshe pranë zjarrit me mua në “prehër” dhe u tha që të dyve:

Të trashëgohet.

Prindërit e falënderuan me shumë fjalë që unë nuk i kuptoja të gjitha. Kur po më përkëdhelte nxori nga gjiri një shami të bukur me lule “lahur të kuqë” dhe më tha:

“Keci i dajos, të kemi zënë një nuse mu si pikëlore”.

Unë nuk i kuptoja fare ato fjalë, por shikojta lulet e bukura dhe thekët e lahurit - aq të bukura. Atë ma lidhi për mes, mbi këmbët e vetme për trupi. Safoja u ul pranë burrit edhe të vëllait, dhe filloi që t’i pyesë:

– Si u pritën? Si e kaluat darkën te krushqit e rinj?

Ajo donte të orientohej edhe për vete për t’i bërë mirë hesapet e t’i nderonte sa më mirë, pasi zakoni e kërkonte që pala e dhëndrit duhej ta bënte darkën më të madhe nga pala e nuses. Daja Mingoja kishte mbetur i kënaqur nga pritja, krushqit kishin ftuar mjaft “tërbaçiotë” për darkë. Dy sofa me burra ishin shtruar dhe dy bishtra mish të mëdhenj ishin lëshuar në sofër. Natën vonë afër mëngjesit i kishte marrë një vëllazëri e krushkut për të fjetur, i cili në mëngjes u kishte shtruar për të ngrënë një “Çarki” me petulla dhe një “sahan” me mjaltë nga të Somitkës. Dajës i kishte tërhequr vëmendjen një grindje që kishte pasur të dy krushqit. Babai im, Avdiu dhe babai i Havas, Isufi, këta të dy para darkës bënë një “shoshë me llafë” njëri me tjetrin, për sasinë e parave që dorëzoi babai im. Pala jonë kishte pasur disa “mexhite” mangët nga sasia e caktuar, por krushku Isuf nguli këmbë edhe tha:

– Ose paratë të gjitha, ose ngrehuni dhe ikni.

Kur fjalët ishin ashpërsuar kishte ndërhyrë daja Mingoja dhe vëllai i Isufit, Hysen Sinani dhe i kishin pushuar me kusht, që kur të vinin krushqit për të kthyer vizitën, të jepeshin edhe paratë e mbetura pa paguar. Po në të njëjtën kohë tha daja u dëgjua një shamata dhe në dhomën tjetër ku ishin gratë. Zëri i krushkë Bejkës u dëgjua që bërtiti:

Ç’janë këto “mitëra” të vogla. Këpucët që kanë prurë për dajën e vajzës duhet të ishin me zbukurime, edhe jo kështu të thjeshta. E ku di unë foli edhe për disa gjëra të tjera. Kur baba dhe daja po tregonin si e kaluan, unë u shpëtova nga duart e dola shpejt në vathë te “Lëmi i Koçies” për

t'u mburrur shokëve të mi, me "Lahurin" e bukur që kisha të ngjeshur për mesi.

Mbase pak ditësh në shtëpinë tonë u bë një përgatitje dhe para mbrëmjes erdhën tre miq nga Tërbaçi. Njëri prej tyre mua më mbajti më tepër në prehër dhe kur më përkëdhelte më thoshte "Thirush".

Më vonë kur u rrita mësova se, ai ishte vjehëri im, Isuf Sinani nga Tërbaçi. Ka mundësi që kjo fejesë të jetë bërë kur unë kam qenë 4-5 vjeç. Por në atë kohë fëmijët fejojeshin edhe më të vegjël e nganjëherë edhe që kur nënat ishin shtatzëna. Këtë krushqi me sa e mësova më vonë, e bëri Xhixhua, motra e Isuf Sinanit, e cila kishte qenë nëna e Hasanës që u "shuan". Ajo donte që këto dy fise të mbeteshin "miq" duke më fejuar mua me të bijën e Isuf Sinanit, Havanë. Kjo miqësi vazhdoi normal më tepër se (10) vjet, por të dyja krushqitë, për një shkak shumë të thjeshtë, që nuk më kujtohet, e prishën miqësinë. Havaja më vonë u martua me Birçe Aliun nga Tërbaçi.

Atë ditë fjalë dhe biseda të reja fillova të dëgjoj në rrethin tonë, ku unë hyja edhe dilja si fëmijë. Lëvonin diskutime me zë të lartë. Të gjitha ato shprehje nuk i kuptoja, por disa fjalë më kanë mbetur të ngulitura në mendje. Ato thoshin:

"Ka dalë Asqer Italie në Vlorë". Ai ishte pushtimi Italian i vendit tonë në Luftën e Parë Botërore. Ashtu si çdo fëmijë, edhe unë i kam pasur qejf lodrat. Natyrisht më kanë ndihmuar në zhvillimin fizik, lojërat më të preferuara në fshatin tonë kanë qenë:

"Jesierçi", robër në të vërtetë këtë lojë, na e mësoi mësuesi "Italian i shkollës sonë". Kjo na kaliti në "vrapim" në "Dinakëri". Por ama na forconte edhe karakterin e mosdorëzimit të kundërshtarit. Kur formonim grupet, përpiqesha të merrja shokët më të aftë në cilësitë që thashë më lart, siç ishte: Nuro Maska, Riza Ramadani etj... Sepse këta praninin të hidheshin në "humnerë", por nuk binin në dorë të kundërshtarit.

Një lojë tjetër ishte "kalorësia". Neve nuk kishim kuaj, por "shqyenim" degë të mëdha pemësh dhe këto i quanim "kuaj", i shalonim ato dhe vraponim me ato në gara. Natyrisht rrugët dhe sheshet e fshatit plot gurë edhe drunj, na bënin që çdo mbrëmje të mblidheshim në shtëpi me një ose dy gishta të çdo këmbe me plagë. Një herë ishim një grup, vareshim rrugës në të poshtë, në mëhallën e Tojes, nga Arra e Robes për te shtëpia e Ceko Shahos. Rruga ishte plot me gurë e zaje të vegjël, kurse në të shaluar në degët e pemëve ne tundeshin sikur ishim në kuaj. Duke zbritur asaj rruge, zhurma e madhe e gurëve, që rrokulliseshin dhe pluhuri i madh,

që ngrihej nga degët dhe këmbët e zbathura tonat, krijonin përshtypjen sikur po zbriste një karvan i madh me kafshë. Në këtë moment një varg me gra, që shkonin në një “vaki” - vdekje, të cilat nuk na shihnin, sepse rruga ishte e mbuluar me pemë, por nga shamataja që bënim, duke nxjerrë tinguj kalorësish sikur “ngisnin kafshët”, ato menduan se po i shtypnin, prandaj vrapuan dhe u futën në oborrin e xha Cekos. Kur kaluam përpara portës në “kalorësit me degët e pemëve” ato ia dhanë të qeshurit, zunë hundët nga pluhuri i madh, bile edhe na “Nëmën”. Ndërmjet tyre më kujtohet se ishte edhe e shoqja e Lulo Sulejmënit, Ferideja.

Edhe të luajturit e “cinglës” ka qenë lojë e zhvilluar. Ajo na stërviste për të shënuar, por edhe në aritmetik kur matnim distancën me cingël ose me shkop duke numëruar dhe në mbledhjen e tyre, por për ta pritur me dorë “cinglën” e nganjëherë edhe me ndonjë farë rrobe kur e hidhte shoku në ajër. Loznim edhe pllakat, ndaheshim në dy grupe të barabarta, jo më tepër se numri i pllakave. Pllakat prej guri të vendosura në radhë, njëra pas tjetrës. Çdo grup me pllaka vendosej larg 10-20 hapa nga grupi tjetër. Qëllonin me radhë palët sa rrëzoheshin të gjitha, të njëjës palë. Kështu përcaktohej edhe grupi fitues. Kaso Shaipi ish një nga të mirët, shumë herë rrëzonte dhe nga dy pllaka njëherësh.

Por edhe në garat e të rrëshqiturit në “Zhurin e Bostanes” e të “Brinjës së Gjinshit” unë merrija pjesë aktive. Rrëshqisja shumë, sa që shpesh isha rrahur nga nëna sepse kthehesha në shtëpi pa mbathje dhe me “mollaqe” të gjakosura.

Përfund fshatit kalon lumi Shushicë me ujët e kulluar si kristali. Kam qenë amator i madh ndërmjet shokëve të mi për t’u larë gjatë verës. Aty bënim gara me shpejtësi, mbi ujë, nën ujë, dhe kush e mbante frymën më shumë nën ujë etj., etj.

Kur dilnim nga uji thekeshim në diell, duke u shtrirë në rërë dhe në pllakat e zeza që kishte ana e lumit. Laheshim lakuriq dhe unë e kaloja verën pa lëkur-kurrizi. Një nga të dalluarit më të lartë ishte edhe Dushan Hadëri.

Ishte mbrëmje kur hyri në shtëpinë tonë dajo Shaipi me gunë të zezë, që kullonte ujë pa pushim. Nëna ime u sul me të shpejtë në ndihmë të vëllait; i mori gunën nga shpina dhe e vari në shkallë për të kulluar ujët jashtë. Daja u ul pranë zjarrit dhe rregulloi “urët” për t’u ndezur sa më shpejtë. Pastaj me mashanin e madh shtyu “shpuzën dhe hirin” djathtas-majtas dhe në sheshin që hapi vendosi një misër të thatë të cilin e nxori nga xhepi për ta pjekur. Ai nuk pinte as duhan e as kafe, duket

se ushqimin dhe shijen e këtyre e kishte zëvendësuar me atë të misrit të thatë. Unë i shikoja me kureshtje veprimet e tij. Shaip Sakua ish burrë me gjatësi mesatare, i shëndetshëm, i veshur me rroba shajaku të bardha dhe me feste deve po të bardhë. Kishte një zë të hollë që kur nxehej të tërhiqte vëmendjen. Fliste pak, por me vend. Natyrisht mendimet e tij të arsyeshme, kur u rrita i vlerësoja më mirë. Ka qenë një nga burrat e mençur të fshatit, prandaj dhe shpesh i besoheshin gjykime për grindje të ndryshme, në fshat dhe jashtë fshatit. Ishte mjeshtër për ndërtim çatish të shtëpive dhe mbërthim kaminash, gëlqere. Nuk kishte natyrë për të përkëdhelur fëmijët, prandaj shumë rrallë më kishte takuar që të më merrte në prehër. Por kur therte ndonjë bagëti në familjen e tij, shpesh një nga kofshët e prapsme të saj ia jepte “Gego-Bedenes” që të ma ruante mua. Atë ditë nëna po bënte punë shtëpie, kurse daja po hante misrin e pjekur dhe vazhdonin ndërmjet tyre biseda të ngrohta vëllazërore. Në këtë kohë babai ishte në Llakatund me punë. Prandaj nëna për çështje që nuk prisnin sa të vinte babai, këshillohej shpesh me vëllezërit dhe sidomos me Shaipin. Ndërmjet bisedave që bënë atë ditë, çështja që më tërhoqi edhe mua dhe më mbeti në kujtesën time, ishte dërgimi im dhe i Kasos (djali i dajës) në shkollën fillore të madhe, dhe prej asaj dite nuk e lanë nënën të qetë, duke e pyetur vazhdimisht: “Kur do të shkojë në shkollë...” Këtë lajm të mirë ia thashë edhe Kasos në takimin e parë që pata me të.

Edha ja një ditë maji e vitit 1916 erdhi në shtëpinë tonë nënë Ladoja me Taullahun që ne e thërrisnim Taullahë. Nënë Ladoja ishte më e madhe në moshë nga mëma, Safoja. Ladoja ishte mëma e Meleq Aredinit nga Xhemalajtë, por banonte në Hasanaliaj. Avdullahu ishte i biri i Isuf Delos nga Serajtë, të cilit i kishte vdekur nëna dhe e mbante Ladoja që ishte teza e tij. Ajo plakë qëndroi shumë me nënën time. Megjithëse nuk kishin ndonjë lidhje gjinie, por si duket ju shkante muhabeti. Nënë Ladoja po turrte lesh me një “furkë”, që e mbante në “Gërbë”, ndërsa nëna ime kishte varur një “varok” me fill në qafë dhe po thurte me shtiza një çorape. Kurse unë dhe Abdullahu loznim rreth e qark tyre. Ndërmjet bisedave që bënë që ajo për shkollën shqipe të fshatit që ishte disa kohë e hapur pranë shtëpisë të nënë Lados. Nënë Ladoja foli plot fjalë të mira për shkollën dhe më në fund i tha Safos:

Duhet t’i dërgojmë këta të dy që lozin rreth e qark nesh. Ishte fjala për mua dhe Taullahun. Pastaj ajo tha se mësonjësi ishte një djalë i ri nga Smokthina, që u mësonte shumë gjëra të mira fëmijëve. Kjo bisedë

na tërhoqi edhe neve vëmendjen, prandaj dalëngadalë e lamë lojën dhe u shtrimë pranë tyre, duke i dëgjuar me kureshtje. Ato i shqetësonte edhe mosha jonë e vogël; unë atëherë isha rreth shtatë vjeç. Mendonin se çdo ditë nuk do të qëndronim dot disa orë në shkollë. Bile kishin edhe merak se mos na rrihnin edhe nxënësit e mëdhenj, mbasi shumica e tyre ishin shumë të rritur. Pastaj biseduan edhe për veshjen tonë, sepse ishim akoma me këmishë të gjatë si dollma dhe asgjë tjetër, bile ishim edhe pa “brekë”. Kujdesin gjatë orëve të shkollës e mori përsipër nënë Ladoja, sepse e kishte shtëpinë afër dhe njihej mirë me mësuesin. Ajo i bënte bile ndonjë shërbim të vogël mësonjësit, i bënte ndonjë kulaç ose gjë tjetër për të ngrënë, i merrte edhe ndonjë “ibrik” me ujë në çezëm. Pastaj edhe kur largohej për në Matogjin, ku kishte shtëpinë, çelësin e shkollës ai ia linte nënë Lados. Kështu që nënë Ladoja ishte bërë e brendshme, ishte bërë edhe agjitate e mirë për shkollën. Në fund të bisedës ranë dakord që të na dërgonin në shkollë. Safoja qysh atë ditë mori ca gjalpë dhe ia shpuri dyqanxhiut të fshatit, Emin Gegës (i cili me origjinë ishte nga fshati Shëngjergj i Tiranës), kundrejt të cilit mori 1.5 kut (kuti ishte rreth 70 cm) “ndrillo” me ca vija të zeza. Këtë material e preu edhe e qepi me dorë në formë “brekësh” të gjata, të cilat shërbyen edhe si pantallona. Kështu u përgatita për në shkollë. Një mëngjes të atyre ditëve Safoja më shpuri te nënë Ladoja, po ashtu edhe Taullahut i kishin qepur një palë “brekë” si të miat, por ai i kishte ngjyrë të “zeze”. Kur nënë Ladoja e përgatiti Taullanë na vuri të dyve përpara dhe kur kaluam derën e katoit të shkollës, për t’u ngjitur shkallëve, “shkrefëti” nga hundët një kafshë që ishte brenda. Ne të dy u trembëm dhe u sulëm si dy “pullastra” te plaka. Ajo shpejt u ul dhe na pështolli në “prehër të çitjaneve” për të na mbrojtur dhe na tha:

“Ecni, ecni përpara zogjtë e nënës dhe mos keni frikë sepse është mushka e mësuesit në katua. U ngjitëm të tre lart dhe hymë në klasë pa trokitur. Mësuesi në atë moment ishte duke biseduar me një nxënës, por mëmë Ladoja nuk pyeti fare, ajo ia preu fjalën: “Hasano (Hasan Brahim) nga Matogjini të keqen nëna, të solla edhe dy kecër të tjerë për të mësuar, si thua do t’i mbash?”

Mësuesi as që u tregua fare për hyrjen e parregullt të plakës, por u ngrit menjëherë dhe na priti me fjalë të mira. Neve fëmijëve na fërkoj kokën, ndërsa nënë Lados i tha:

“Mos ki merak se do t’i kem kujdes, por këta duken që në sy sa të zgjuar janë”. Nënë Ladoja qeshi dhe iu bë qejfi, ndërsa ne të dy shikuam

njëri-tjetrin dhe u qetësuam pak, sepse menduam që kushedi sesi do të na presë mësuesi. Plaka shtoi:

“Po deshe vendosi atje në fund të rreshtit pranë penxheres së madhe, që ti shohë edhe unë herë mbas here”.

Mësonjësi ia plotësoi këtë dëshirë dhe ashtu na vendosi. Ndërtesa e shkollës ishte shtëpia e Malo Brahimit, që ndodhej përpara shtëpisë së sotme të Riza Dushanit. Maloja punonte në Minierën e Selenicës, prandaj e kishte marrë edhe familjen me vete. Shtëpia e xha Malos ishte një nga shtëpitë e vjetra në fshat. Ishte e ndërtuar me gurë e gëlqere dhe e mbuluar me dërrasa prej “shtufi” (bojë hiri) dykatëshe. Nga balli në katua, ndërsa gjysma tjetër e mbushur me baltë. Kështu kati i sipërm, ku ishte vendosur shkolla, ishte një sallë e madhe, gjysma dysHEME edhe gjysma baltë. Gjatësia e saj ishte rreth 8-9 m, ndërsa gjerësia rreth 4-5 m.

Ishte ndërtuar e “gji” nga Guri i Zërës (Veriu) dhe kishte një divan përpara të vogël si mbrojtje. Në ballë kishte dy dritare, në të cilat me vështirësi hynte koka e njeriut, ndërsa dritaren që kishte në pjesën e mbushur me dhe, ia kishin zmadhuar për t’i dhënë dritë klasës. DysHEMEJA ishte e shtruar me pllaka druri të latuara me sëpatë dhe jo të sharruara. Kishin hequr pragun e zjarrit nga mezi i shtëpisë.

Megjithëse i ishte dhënë një “baltë e bardhë” mureve, por bloza e tymit, që ishte depozituar qysh kur ishte ndërtuar, përbrenda çatisë e tregonte shumë të errët klasën.

Veçanërisht errësira bëhej edhe më e theksuar kur koha ishte me shi dhe me erë, sepse duheshin mbyllur dritaret dhe atëherë ajo kthehej në një katua të errët. Nxënës ishin rreth 10-15 veta, ndërmjet tyre më kujtohen: Veli Karafili (Amati), Barjam Xhebro Xefraj, Qani Brahim Zahaj, Sefer Memo Deraj etj., etj.

Në vend të bankave ishin vendosur dhoga të gjata tetëpëllëmbëshe mbi gurë dhe për karrige kishim tokën. Për mësuesin ishte sajuar njëfarë tavoline me drunj dhe me copa dërrasash të pazdruguara, ndërsa për karrige përdorte një sënduk vajguri, të cilin e kishte edhe arkë për të ruajtur materialet shkollore që kishte. Vendi i mësuesit ishte në mesin e sallës në dysHEME. Neve të dyve na vendosi në fund të rreshtit ku tha nënë Ladoja, pranë penxheres së madhe që delte rrafsh me tokën nga shihej shtëpia dhe kopshti i nënë Lados.

Ne zumë vende këmbëkryq dhe me duar të mbështetura mbi atë dërrasën përpara, duke shikuar njëri-tjetrin në sy, pa asnjë fjalë, por edhe me shokët ngjitur nuk flisnim, sepse jo vetëm që ishte e ndaluar, por edhe

nuk i njihnim. Kështu Goja na u mbyll. Filluam të mësohemi për t'ju nënshtruar vullnetit të tjetrit, rrinim vetëm në vendin e caktuar, dilnim dhe hynim në klasë me urdhër dhe së bashku me shokët. T'u përgjigjeshim pyetjeve të mësuesit dhe të bënim çfarë thoshte ai. Ky qe fillimi i rregullave shkollore. Libra nuk kishim të gjithë, por i përdornim bashkërisht nga 2-3 veta një libër. Kur lexonin në klasë, ndonjëri harronte dhe e ngrinte zërin lart duke lexuar, saqë dëgjohej në rrugë, por me të shikuar mësuesi, fëmija e ulte zërin. Të gjitha këto dhe shumë të tjera që dukeshin vogëlsira, ishin mësim për ne dhe hasnim vështirësi për t'i zbatuar, pasi para se të vinim në shkollë kalonim ditën duke qëlluar me gurë pulat dhe qentë e lidhur në shtrojën e tyre. Në muret e klasës nuk kishte asgjë, përveç dërrasës së zezë që ishte e varur në një gozhdë të madhe nga ato që bënte kovaçi i fshatit. Dërrasë e zezë quhej dhe për atë qëllim shërbente, por në të vërtetë ishte e “mushkër” bojë hiri, e përbërë nga disa copa dhogë të shtrembra, të pazdruguara mirë e të mbërthyera bashkë. Ato ishin larguar nga njëra - tjetra sa të futej gishti ndërmjet tyre. Në dysheme pranë dërrasës ish lëshuar një grumbull me gurë të vegjël, të cilët në të vërtetë ishin prej balte të bardhë, nga ajo që merrnin fshatarët në rrëzë të malit të Çikës për të lyer shtëpitë përbrenda. Në shkollën tonë kjo u përdor për shkurmes. Penat e shkrimit ishin bisht prej druri të përgatitur nga prindërit, majën metalike e lidhnim me “fill”, por shumica për mungesa majash i përgatitnin vetë prej kallami të kashtës së elbit, e cila zëvendësonte majën dhe bishtin. Për bojë shkrimi, përdornim edhe nga ato ngjyrat që kishin nënat tona, për ngjyrosjen e leshit të “vegjës”. Më tepër përdorej ngjyra e kuqe e violet. Nga këto ngjyra të ndryshme ne ishim kthyer në larashë, në duar dhe në rroba të veshjes. Kështu ditën e parë, por edhe në të gjitha ditët e para u hutuam, tamam si na quajti nënë Ladoja “kecër”. Bile kur mësuesi na bëri regjistrimin, me vështirësi u përgjigjëm pyetjeve të tij. Të gjitha këto dhe shumë të tjera, që duken vogëlsira, ishin mësim për ne dhe në fillim hasnim vështirësi për t'i zbatuar. Në mbarimin e mësimëve të asaj paradite vrapuam të dy te nënë Ladoja, e cila na shtrëngoi në gji dhe na tha:

“E patë sa mirë është në shkollë”? Neve pohuam me kokë, por në të vërtetë, u habitëm sepse ne qëndruam si në burg dhe nuk pamë e nuk kuptuam ato të mira që thoshte ajo. Nënë Ladoja na dha në dorë nga një copë kulaç të përzier me lakra dhe miell, dhe unë ika me vrap te Nënë Safua në shtëpinë time. Atje nëna ime më priti me përkëdheli të mëdha, aq sa s'i kisha parë deri atëherë. Por edhe ushqimi që më dha atë ditë m'u duk shumë i shijshëm. Mbas hëngra nëna më pyeti:

– Si e kalove?

– Mirë.

Më këshilloi për ndonjë sjellje që të kisha mendjen dhe më nisi shpejt për te nënë Ladoja sepse në shtëpi nuk kishim “orar” që të dinim se kur fillonte mësimi pasdite. Prandaj u nisa shpejt te nënë Ladoja mjaft që të isha afër shkollës. Atje së bashku me Taullahun filluam të njihemi e të lozim me fëmijët e tjerë, në vathin e shkollës edhe në rrugët përqark. Në kulmin e lojës u dëgjua zëri i një nxënësi të madh që tha:

“Hyni në shkollë tha mësonjësi”.

Të gjithë lanë çdo lojë ose fjalën që kishin në gojë, u nisëm drejt derës dhe u futëm brenda. U bë njëfarë zhurme sepse të mëdhenjtë kaluan dërrasat pa i luajtur nga gurët, ndërsa ne të vegjlit, i hoqëm dërrasat dhe u ulëm këmbëkryq në tokë mbas tyre dhe pastaj i vumë dërrasat mbi gurë përpara vetes. Një fëmijë duke u rrotulluar me dërrasë në dorë, goditi shokun e tij në kokë, kështu pati zhurmë edhe të qara, por prezenca e shikimit të mësuesit vendosi heshtjen, sikur nuk ishim të gjallë dhe secili zuri vendin e tij. Mësuesi filloi mësimin me një grup nxënësish duke u shkruar dy germa në dërrasë. Pastaj i ngriti ata një nga një, që t’i shkruanin ato dhe t’i shqiptonin mirë. Më në fund i uli dhe i vuri të shkruanin nga një faqe fletoreje me ato germa. Një nga ata nxënësit ishte Qani Brahimi, që më është ngulitur në mendje, kur shkruante në letër me bojë të kuqe. Atë ditë pashë për herë të parë të shkruar në dërrasë të zezë germën “A” dëgjova shqiptimin e saj nga mësuesi. Ata që nuk morën pjesë në atë ushtrim ishim unë dhe Taullahu, që qëndronin vetëm shikues dhe vetëm nganjëherë me një zë shumë të ulët e këmbeja ndonjë fjalë me Taullahun.

Në mes të mësimit një zë i trashë dhe pak si i çjerrë u dëgjua në dritare pranë Taullahut:

“Hasan të keqen ç’bënë me ta, të mërzhitin? Ne nga një kemi në shtëpi nga këta “Xhedallë” dhe nuk i durojmë dot... Po ti që ke gjithë këta”?!“

Kjo ishte plakë Ladoja. Mësuesi iu përgjigj shkurtimisht, pa e treguar shqetësimin, për ndërhyrjen e plakë Lados në mes të mësimit:

“E po, po përpiqemi me ta, fëmijë janë do të mësojnë...”

Nënë Ladoja, e mbështetur në buzën e penxheres, duke pasur gjysmën e trupit të futur brenda, lëshoi nga duart e kryqëzuara një kulaç misri të ngrohtë që e mbante nën futë (përparëse). Ajo sapo e kishte nxjerrë nga furra verore. Ishte faqekuq, mbasi ishte rrëmbyer nga flaka, mbante një erë të këndshme që e shpërndante me avullin që lëshonte. Kulaçi ra në prehrin e Taullahut në rrëzë të penxheres, i cili u mundua të fshihte në gji,

por mbasi e dogji e nxori shpejt dhe ma kaloi mua. Edhe mua ashtu më ngjau, prandaj e hodha mbas kurrizit në rrëzë të murit. Plaka foli dhe disa fjalë për të humbur gjurmët e kulaçit dhe u largua. Qëndrova dhe pak sa u ftoh kulaçi, e mora dhe e ndave me Taullanë. Ishte shumë e vështirë të fshihje lëvizjet nga sytë e mësuesit, sepse një copë dhomë na ndante nga shikimi i tij.

Në të vërtetë mësuesi e pa kulaçin kur e lëshoi nënë Ladoja, ai na pa edhe ne kur përtyפשim, por bëri sikur nuk pa gjë. Kështu nënë Ladoja e bëri rregull çdo ditë të na hidhte nga një kulaç të vogël, të ngruhtë nga penxherja. Prandaj ajo kërkoi nga mësuesi ditën e parë, të na vendoste te penxherja e madhe... Në ato ditë dëgjoi edhe Kasoja që unë fillova shkollën, ai iu lut Babës (Dajo Shaipit) që të regjistrohej edhe ai në shkollë. Dhe ai e lejoi. Një mëngjes Kasoja erdhi, dhe kur ne ishim brenda në klasë ai priste te Guri i Zërës që të takohej me mua. Kur mbaruam mësimin e takova përpara shkollës dhe u përqaftuam si kushërinj që ishim. Unë e shoqërova për te mësonjësi dhe ai e regjistroi. Shkolla vazhdoi edhe një muaj dhe pastaj u mbyll, pasi ishte muaji i fundit i vitit 1915. Atë kohë të shkurtër në shkollë unë dhe disa të tjerë të vegjël qëndruam si dëgjues dhe mësuam disa rregulla fillestare që duheshin zbatuar.

Vitin tjetër shkollën e patëm në shtëpinë e Shako Hanos. Nën komandën e nënë Lados ne nxënësit e shkollës, pastruam disa ditë ndërtesën dhe oborrin e shtëpisë. Ditën e caktuar kur lindi dielli u pa që po vinte mësuesi. Ai ishte i ri, trupgjatë, pak si zeshkan dhe serioz. Ne nxënësit u mblodhëm kokë më kokë afër derës të shkollës dhe me kureshtje donim të dinim nga ishte dhe si e quanin. Këto i mësuam nga shoku ynë, toto Halimi, i cili ishte nip në fisin e mësuesit. Mësuesi ishte Muço Delo nga Tërbaçi mbase pak u futëm në klasë dhe ai filloi të na regjistrojë. Ishim rreth 10 nxënës të gjithë të përshtatshëm nga mosha për në shkollë, prej 7-10 vjeç. Por muaji i dhjetorit bëri shumë ftohtë. Ne ishim të zhveshur e të zbatuar, klasa ishte pa zjarr, kështu që nuk e duronim dot atë të ftohtë. Për këtë pjesëmarrja e nxënësve u kufizua për së tepërmi dhe mund të themi se gjysma vinte në shkollë. Si rrjedhim i këtyre pengesave nuk u bë mësim i rregullt. Kështu filloi rregullimi i një shtëpie tjetër me kushte më të mira dhe kjo ishte shtëpia e Mehmet Valles. Shkolla kaloi në atë ndërtesë. Atë dimër bëri një i ftohtë shumë më i ashpër. Me gjithë rregullimin e ndërtesës dhe kujdesin që treguan prindërit për veshjen tonë, me ato pak mundësi që kishim, dimri na sulmoi keqas dhe më tepër nga këmbët. Por edhe ata që kishin “opinga” edhe ato ishin prej lëkure lope të “paargasur”. Prandaj

nuk të siguronin nga lagështira edhe të ftohtit. Për këtë u mor një masë tjetër ngrohjeje. Nxënësit u detyruan të sillnin çdo mëngjes në shkollë një “kopaçe dru” dhe ky rregull i vendosur mbeti në fuqi për të gjitha vitet që unë vazhdova në shkollën e fshatit. Bile edhe më vonë kam parë nxënësit e shkollës që të çonin çdo mëngjes nga një kopaçe dru në shkollë.

Klasa kishte vatër me oxhak zjarri në krye, ku ndiznim zjarrin, edhe mësuesi na vendoste në radhë në grupe të vogla rreth tij. Ndërmjet nxënësve që vazhdonin rregullisht shkollën ishin: Avdulla Isuf Sera, Dushan Hadëri, Likë Skëndaj, Çelo Shako - Hane, Fejzo Muço Hadëri, Hodo Seftedin Kreshpa, Isak Jakup Lila, Jahja Hysen Lila, Jonuz Zeqir Dervishi, Kaso Shaip Minga, Kadri Avdi Brahimi, Sabri Ahmet Habili, Toto Dervish Muçaj, Toto Halim Lila, Refat Mystehak Nika e ndonjë tjetër.

Në fillim të vitit 1916, vëllai im, Xhebura, u regjistrua në një kurs për xhandar në Vlorë. Po atë vit babai u kthye nga Picari dhe Llakatundi, ku kishte fituar një sasi parash të konsiderueshme. Dhe kështu ne kishim dhinë, lopë me viça, kafshë pune. Tokë e mbjellë, shtëpi dykatëshe dhe bodrume poshtë etj. etj.

Një gëzim të madh pati familja jonë. Vëllai, Rexhepi, e mbaroi kursin e xhandarmërisë me gradën Tetar. Natyrisht me rrogën që solli patëm një ngritje akoma më të lartë të nivelit ekonomik në familje. Vëllain për herë të parë e caktuan në shërbim në burgun e Zvërnecit dhe pastaj e transferuan në burgun e Babiçës. Vëllai ishte i fejuar, qysh në vegjëli me Hurmanë, bijën e Jakup Myslliut, i cili mbeti i vrarë në luftën e Janinës më 1913. Pas vrasjes të Jakupit, gruaja e tij, Hava Miftari, nga Lepenica drejtoi familjen si burrë (tri vajza dhe dy djem).

Prindërit e mi në marrëveshje me krushkë Havanë vendosën që vëllai, Rexhepi, të martohej. Mbase i bënë të gjitha përgatitjet, dhe sipas zakonit, gjashtë ditë përpara martesës u dërguan dy gra nga të fisit tonë, për të thirrur gratë e fshatit për ndihmë në prerjen dhe sjelljen e druve të nevojshme për “dasmën”. Të nesërmen e asaj dite në mëngjes, pa dalë dielli filluan të vinë gratë grupe-grupe sipas fisit ose krahut ku banonin. Disave prej tyre, që nuk kishin ngrënë mëngjes, iu dha njëfarë ushqimi i thjeshtë. Nëna ime i përcolli deri në të dalë të oborrit dhe i uroi: “Të kthehi shëndoshë dhe t’ua kemi hua të gjithave...”

Pastaj nëna u bëri një porosi disa të rejave të fisit tonë: “Mos harroni të na sillni ndonjë barrë pishë se do të na duhet për dritë dhe për të ndezur zjarret”.

Kështu u nisën për në mal në kolonë rreth 50 gra me këngë edhe shaka. Megjithëse nëna dhe të tjerat nuk deshën që unë të veja me gratë e druve, u shpëtova syrit të tyre dhe shkova me to. Kolona kaloi qafën e Përrallit dhe kur dielli pushtoi Malin e Bratit, ajo arriti në qafën e Gjeshtës. Aty u shpërndanë në lugun e vrullit e deri në atë të shkëmbit të kuq, por pati edhe nga ato që u hapën aty rreth e qark. Nuk u vonuan dhe filluan të dëgjohen sëpatat, që bënin të tundej mali e të dëgjoheshin deri në gropën e Gjonit e në sheshin e Rrëzës. Vazhduan të presin dru 2-3 orë dhe porsa i përgatitën barrët u ngarkuan zbritën në qafën e Gjeshtës. Gjatë grumbullimit vazhdonin këngët dhe shakatë, që njëkohësisht ishin edhe romuze që të nxiteshin gratë e fundit. Prej aty u nisën të gjitha, ecnin si “sorkadhe” dhe pa u penguar, sikur nuk kishin gjithë atë barrë me dru në kurriz. Dy nga gratë më të fuqishme kishin përgatitur dy figura të veshura: njëren me rroba dhëndri dhe tjetrën me rroba nusërie. Në krye të kolonës këto dy figura mbaheshin lart si flamurë nga të dyja gratë që ishin njëkohësisht të grupuara për këngë. Ato me bejte dhe gjeste mburrnin figurën që shoqëronin; dhëndrin ose nusen. Kur arritën në qafën e Përrallit të dyja grupet u vunë përballë njëri-tjetrit e këndonin për çiftin e ri që do të martohej. Bënë një pushim të vogël, duke u mbështetur ashtu të ngarkuara mbi gurët e bokërrimat e anës së rrugës. Këngët e fuqishme lajmëruan njëkohësisht edhe ardhjen e grave të ngarkuara me dru. Prandaj në shtëpinë tonë filluan të shpejtojnë përgatitjen e drekës. Më pas karvani rifilloi rrugën dhe po i afrohej fshatit. Grumbuj fëmijës u mblodhën nga mëhalla e Rexhepes dhe e Hasanalies të Guri i Zërës. Kolona qëndroi edhe pak te bregu i Kecit dhe pastaj u rrëmbyen me të shpejtë në Pezule dhe kaluan mëhallën e Hasan Alies dhe atë të Rexhepes me këngë. Të gjithë ne, fëmijët i ndiqnim nga mbrapa, por disa edhe anash karvanit, duke bërë shir. Më tepër na tërhiqnin vëmendjen figurat e veshura me rrobat e dhëndrit dhe të nuses. Ne nuk dinim se çdo të bëhej me ta. Arritëm prapa shtëpisë sonë dhe gurët e rrugës po rrokulliseshin nga këmbët e rënda edhe të shumta. Nëna ime, Safa, iu doli përpara te prralli i madh në të hyrë të Oborrit dhe me buzë në gaz u dha mirëseardhjen duke u thënë: “T’jua kemi hua zogat e nënës...”

Një gaz i madh plasi në oborr nga një fjalë që shqiptoi një nga gratë e druve: “Kjo mos do që të na ndjekë me një fjalë ‘të keqen’ dhe na rroi me briskun e berberit. Enve na griu për të ngrënë e kjo mos nuk ka bërë gjë?”

Në këtë kohë Xhika e xha Dalanit po u tregonte grave vendin ku t’i lëshonin drutë dhe filluan krismat e barrëve që po binin përtokë. Me

mbarimin e shkarkimit të druve të dyja gratë, me figurat dhe grupet e tyre që i shoqëronin, u vunë përballë njëra-tjetrës. Natyrisht me qëllim gruaja që mbante dhëndrin ishte zgjedhur më e fuqishme. Filloi dueli midis tyre. Njerëzit që u ndodhën aty dhe ne fëmijët që të gjithë prisnim me padurim, qeshnim, përplasnim duart dhe hidheshim përpjetë. Sehirxhinjtë filluan të nxjerrin zë për figurën që ishin tifo. Pas një përleshje të ashpër dueli mbaroi me fitoren e dhëndrit që mundi nusen. Një gaz i madh u bë e me zëra të shumtë që mburrnin dhëndrin si më i fortë. Kështu me këngë dhe shaka, hynë në shtëpinë tonë dhe në atë të xha Hazizit që ishin në një oborr. Vazhdonin talljet për nusen, që nuk qe e zonja t’i rezistojë djalit tonë, thoshin gratë e Rexhepes e ato që kishin lidhje fisnore me ne. Ndërsa gratë e Mahmutes e të tjera, që ishin nga fisi i nuses mbronin vajzën e tyre. Pa u vonuar u shtruan tre-katër sofa me ushqim. Gratë ishin të uritura nga puna e rëndë që kishin bërë dhe nga ajri i pastër i malit, por dhe nga mosha e shëndetit që kishin; të gjitha si “molla të kuqe”.

Megjithatë dreka qe e pasur me mish, dollma e të tjera gjellëra që nuk i kujtoj, por më kujtohet mirë që mbetën të gjitha të kënaqura. Mbas buke kënduan edhe disa këngë, hodhën disa valle në shtëpi edhe në oborr dhe pjesë-pjesë filluan të largohen duke marrë me vete sëpatën, tërkuazën, shtresën e kurrizit, por si kujtim patën “argëtimin” në shoqërinë e tyre të re, që vetë e krijuan.

Prej asaj dite çdo pas darke mblidheshin djemtë dhe të rejat e mëhallës sonë, por edhe nga fshati me ata që kishim lidhje gjakësore. Kështu mbusheshin plot të dyja dhomat dhe ia thoshin këngës dhe shakave të pafundme deri në orët e vona të natës, pastaj largoheshin për në shtëpitë ose për në stanet e tyre. Mjaft nga ata të rinj qëndronin edhe ditën në shtëpinë tonë, për të ndihmuar në përgatitjet e dasmës. Xha Dalani, Idrizi dhe Hazizi largoheshin nga një copë herë dhe aty mund të themi qëndronin afër babës dhe nënës sime. Ata verifikonin çdo masë që ishte marrë dhe nëse kishte vajtur deri në fund apo jo.

Ditën e shtunë, një ditë përpara martesës, erdhën të ftuarit, për t’i pritur kishin dalë: pleq, plaka dhe të rinj nga vëllazëria. Burrat i shpunë në konakët e caktuar, po ashtu edhe gratë, të shoqëruara nga shoqet e tyre, i shpunë në shtëpinë e xha Hazizit dhe të xha Dalanit. Bagëtitë që sollën i shpunë në katuan e nënë Nabilesë. Ndërmjet miqve që erdhën më kujtohen:

Meçan Emini, Bilal Sulaj. Këta ishin nipër te ne. Osmën Meçia nga Ramica që kishte grua hallë Hajdinenë.

Tartar Ademi nga Ramica që kishte grua motrën time, Merjemen.

Sinan Matushi, nga Velça bërë e motra e babës.

Isuf Sinani, nga Tërbaçi që ishte vjehrrri im.

Xhevit Hyseni nga Sevasteri, babai i të cilit Hysen Abazi ishte nip te ne.

Nga fshati erdhën dajot, një grup nga Kongolëmi, po nga ajo mëhallë erdhën: Mahmut Seferi, Beso Skëndo, Çarçan Seferi, Haxhi Dine, Arshi Hyso etj., etj., plot.

Këta miq sollën mishra, revani dhe nga një bukë gruri të madhe. Mishin më të madh e solli dajo Shaipi dhe Tartar Ademi nga Ramica. Shumë nga mishrat i kishin bojatisur me bojë të kuqe dhe u kishin varur zile dhe byqe të mëdha. Po atë ditë pasdite një grup nga vëllazëria morën vëllain dhe e shpunë në një shtëpi të muçe për ta qethur edhe rruar. Detyrën e berberit e kreu Bejko Sulo. Dhëndrin e rrethuan një grup të rinjsh që këndonin, ndërsa të moshuarit tregonin ndonjë shaka nga e kaluara. Xha Dalani i gostiti të gjithë me fiq të thatë. Po aty vëllait i sollën “ujë të ngrohtë” dhe “rrobat e dhëndërrisë” ku u la edhe u vesh. Kur dhëndri u bë gati e mori xha Hazizi dhe e shpuri në çdo konak dhe u takua me miqtë e ardhur.

Po në mbrëmje të asaj dite u dërguan tre burra (simixhij) për në familjen e nuses, të cilët qëndruan atje për darkë deri ditën e nesërme, kur u kthyen bashkë me nusen. Këta “simixhinjë” shpunë rrobat e nuses dhe ndonjë peshqesh për të afërmit e saj. Gjithashtu shpunë edhe dy bagëti të holla. Ato ishin caktuar qysh në maj, një për ta therur për vëllazërinë e Mahmutes dhe një për dajon e nuses, Xhezo Miftarin nga Lepenica. Atë natë u tund fshati sepse të dyja dasmat, si e djalit edhe e vajzës bëheshin në të njëjtin vend. Natyrisht te ne ishte më e fortë sepse ne merrnim “Njeri” kurse Lilajt “jepnin”. Ne fëmijët ishim shumë dhe mbulonim rrugët, koshrat dhe oborret. Loznim, këndonim duke imituar të mëdhenjtë. Në konakun që ndizej më shumë nga burrat - kënga ose shakaja, atje vraponim e hynim grupe-grupe, por na nxirrnin jashtë sepse ishim të shumtë dhe prishnim qetësinë.

Të nesërmen para dite (të dielën) u dërguan pesë djem në të pesë mëhallët, ku ftuan për darkën e së dielës rreth 30 veta të tjerë. Sofrat për burra u përgatitën rreth 11 dhe 4 për gra. Kështu për mbrëmjen e së dielës u shtruan rreth 15 sofrat ushqimi, me nga 15 veta secila. Në drekën e së dielës nuk u shtrua raki. Mbasi u hëngër dreka u nisën 12 burra për krushq, me qëllim që dhe me 3, që vajtën të shtunën, numri të ishte tek. Të gjithë krushqit vajtën në këmbë në Mahmutaj. Morën me

vete një kalë të kuq me samar dhe me sixhade të shtruar e me zengjin për të hipur nusen në të. Gjithashtu edhe një mushkë për të ngarkuar pajën. Pas dy orë, përpara darkës u kthyen krushqit me nusen të hipur në kalë. Kali kishte një shami të bukur lidhur për qafe. Nusja ishte e futur në një “këllëf” prej cope të hollë në formë hinke me dy ngjyra: përpara trupit e kuqe, ndërsa nga pas e bardhë. Ky quhej “cipull” dhe e shpuri pala e dhëndrit me rrobat e tjera. Rreth kalit të nuses ishin 3-4 djem të rinj që të mbanin dhe të ndihmonin nusen që të mos rrëzohej. Këta ishin njerëzit e saj më të afërm dhe quheshin “përcjellës”.

Kur krushqit u futën në oborin e shtëpisë sonë, ku qëndronte në pritje babai, krushqit e uronin me zë të lartë: “T’iu trashëgohet nusja”. Babai dhe të tjerë të moshuar nga vëllazëria u përgjigjën: “Kështu t’iu vijnë dhe juve në dasmë të të pamartuarve”.

Lukuni e madhe me fëmijë u sulën e nuk ishte punë me ta. Shumë nga pleqtë po qortonin që të largoheshin se u bë një rrëmujë e madhe me njerëz. Porsa zbritën nusen, hipën një djalë në kalë nga Sulajtë pasi janë të shtuar shumë dhe dëshira e pleqve është që të shtohen burrat, e sidomos për Brahimaj që ishin shumë të paktë. Djalën e hipur e solli xha Hazizi rreth oborrit dhe pastaj e zbriti dhe i hoqi shaminë e bukur që kishte kali dhe ia dha djalit. Nusen e mori përpara duarve xhaxhai i saj, Xheviti, dhe u ngjit shkallëve për në shtëpinë tonë. Një nuse e re, që kur ishte nusja në kalë, filloi të hidhte oriz dhe i thoshte nuses: “Falu, falu”.

Në moment nusja tundi kokën. Kurse e reja nga buza e shkallës hodhi edhe një kulaç të thyer në copa të vogla mbi njerëzit të grumbulluar në avlli, si dhe disa sheqere. Fëmijët këtë moment prisnin dhe u hodhën e u dërrmuan nga këmbët kush të mernte nga gjërat e hedhura. I doli nëna përpara dhe bërtiti: “Vitore e nënës, të keqen nëna, të jesh me këmbë të mbarë. Të më bësh një tufë me djem”, dhe e përqafoi.

Xheviti kur arriti përpara derës me nusen në krahë e lëshoi atë në këmbët e saj. Nëna ia leu majat e gishtërinjve me mjaltë, i ngriti ato lart dhe i takoi në parmakun e sipërm të derës. Pastaj nusja duke ecur me këmbët e saj, kurse për dore e mbante nëna, shkeli mbi një dorë lesh në dysheme. Pastaj e shpunë në fundin e shtëpisë ku vendosën sepeten e saj. Pajën e sollën të ngarkuar në mushkë. Në një anë sepeten me veshjet e nuses dhe në anën tjetër peshqeshet. Jastëk dhe velenxë, dhe mbi ngarkesën e mushkës hedhur një qilim të vogël që bënte pjesë në pajë.

Mikeshat nga fshatrat e tjera, megjithëse i dinin ku i kishin konakët e tyre, u futën mbas nuses në shtëpinë tonë dhe nuk po dilnin. Aty erdhi

Safa (Safë Zotia) e cila i ftoi me fjalë të mirë dhe të ëmbël dhe i kaloi në konakët e tyre, në shtëpinë e xha Ilazit dhe në atë të xha Dalanit. Brenda një kohe të shkurtër u stabilizua gjendja. Si burrat dhe gratë gjetën edhe zunë vendet e caktuara. Erdhën edhe fshatarët e ftuar dhe u vendosën. Po ashtu u mbajtën edhe tre përcjellësit. Erdhi darka. U shtruan me urime me raki, në fillim pak dhe më pas me dolli. Natyrisht e përzier me këngë, valle edhe shaka. Pleqtë e konakëve, duke pasur edhe djem për hyzmet, qëndronin në këmbë. Dilnin përpara çdo rasti kur mund të prishej fjala. Nuk pushonin duke treguar histori: ç’pati Brati me Smokthinë...etj. Historitë e Kongolëmit. Këto ishin shakatë karakteristike të tyre. Në disa shtëpi të mëdha, që e kishin zjarrin në mes, u shtruan dy sofra si te shtëpia e vjetër e Jazes etj.

Pas buke u organizuan edhe lojëra nga grupe të ndryshme. Ndërmjet tyre më kujtohet: Mato Hasani, Dino Emini, por sidomos Laçe Jazua nga Ahmataj. Këto grupe shëtitën konak në konak dhe i kënaqën të gjithë. Por edhe ne fëmijët nuk iu ndaheshim, vinim mbas tyre ngado që shkonin. I gjithë fshati nuk e harroi kurrë dasmën e Xhebros.

Ishte nëntor i vitit 1915 atë ditë. Fshati ynë papritmas u ngrit në këmbë nga një uturimë e madhe që u dëgjua: zhurmë hapash, trokitje të patkonjve të kuajve nëpër gurë, fishkëllima bilbilash, zëra të lartë që vinin atje tej, rrugës që hynte në fund të fshatit. Zhurma të tilla ishin ndjerë në ato ditë, siç e mësuam më vonë, edhe në fshatrat e tjera të asaj lugine. Isha i vogël atëherë dhe dallohesha si fëmijë kureshtar. U bëra zë shokëve të mi moshatar dhe së bashku u derdhëm të shihnim se çfarë po ngjiste. Atje te shtëpitë e Koçes në të hyrë të shtegut. Qëndruam në lëmin e madh, me pllaka të gurta, dhe në anën e sipërme të rrugës pamë një vargan të pambaruar njerëzish, të veshur njësoj: me uniforma të murrme. Ata ishin të gjithë të armatosur dhe mbi shpinat e kërrusura mbanin edhe çanta shpine. Ishin të kapitur. Ecnin duke i tërhequr këmbët zvarrë, ishin të lodhur, të djersitur e të mbuluar nga pluhuri. Dhe ashtu siç ishin u shtrinë të gjithë përmbys e praptas buzës rrugës, flisnin shumë, nuk i linin radhë njëri-tjetrit, dhe bërtisnin fort thuajse se ziheshin me njëri-tjetrin. Ne fëmijët u mënjanuam në anën e sipërme të buzës së lëmit me pllaka të Zahoalies dhe të Koshrave të Deres. Prej aty shikonim vargan njerëzish të shtrirë anës rrugës e deri tutje te varri i Plakës. Mjaft prej tyre qëndronin në këmbë përpara shokëve dhe kryenin “urinën” pa asnjë “ndrojtje” që ishin “zbuluar.”

Aty në ballë të kolonës, qëndronin në këmbë disa oficerë të cilëve u feksnin çizmet nën rrezet e diellit. “Mamuzet e Bardha” iu kërcisnin

sa herë që binin ndonjë lëvizje. Në qafat e duarve dhe në supe kishin ca si lule e zbukurime, mbanin rripa krahaqafë, ndërsa në mes iu varej nga një “kobure e madhe”. Shikonin vendin me shumë kujdes, tregonin malet të mbuluara me dëborë, që rrethonin luginën dhe pastaj ktheheshin kokë në kokë duke folur me zë të lartë, mbi një kartë të madhe sa një “çullë” që e mbanin në duar. Jo larg tyre u mbanin disa rroba murrme të tjerë, për frerash kuajt me shalë. U hap fjala se janë asqer Italie dhe këta përpara janë “zabitët e saj”. Dikush thoshte do të kalojnë të tjerë dhe do të qëndrojnë këtu. Ne fëmijët i shikonim me habi, mbasi ishte hera e parë që pamë njerëz të veshur bukur dhe nga kureshtja e madh që kishim nuk na shpëtonte asnjë gjest i tyre. Ndërsa gjuha që flisnin na torturonte, mbasi nuk e kuptonim. Ushtarët bisedonin njëri me tjetrin, shikonin nga ne dhe qeshnin, si duket flisnin për ne. Nga fshati dolën fare pak burra dhe ishin më tepër Koçaj, Nikaj edhe pak Ferataj. Ndërmjet tyre më kujtohen Hasani, Mahmuti që kishte shtëpinë aty afër. Ishte burrë i gjatë, i shkathët në lëvizje, mustaqeverdhë me një kacavé në dorë. Po aty pranë ishte edhe Mahmut Xhaferi, djaloshi i ri me mënga të bardha (këmishë) kur Hasani bisedonte me Mahmutin e dëgjova kur i tha: “Po vinë duke qeshur... por do ikin duke qarë”.

Për të parë këtë ushtri nuk doli asnjë grua. Bile burrat lëshuan zëra rrugëve të fshatit: “Gratë të mos dalin, por të mbyllen në shtëpi sepse janë asqer i huaj, dhe nuk e kanë për gjë ‘turpin...’”

Një ushtarak i veshur mirë si oficer, por pa grada, u derdh drejt burrave të fshatit, të cilët ishin grumbulluar. Ai pyeti shqip për disa emra vendesh. Ne u habitëm kur dëgjuam se ai foli shqip, pse deri në atë moment nuk kishim mundur të merrnim vesh as edhe një fjalë nga ajo e folura aq e shpejtë e tërë britma e njerëzve me uniformat e murrme... Menjëherë Hasani pyeti njeriun që foli shqip:

– Çfarë janë këta?

– Janë oficerë, komandantët, kurse ushtria po pushon.

Menjëherë u hodh Goxhua:

– E ç’ushtri është kjo, a s’na thua?

– Italiane.

– Po ç’duan këta more?

– Kanë ardhur të na mbrojnë nga greku!

– Nga greku?!... Po pse more, ku është greku, këtu?

Menjëherë njeriu që fliste shqip filloi të sqaronte: “Unë jam shqiptar, quhem Xhelo jam nga Dukati...”

U mësua më vonë se ky ishte Terxhumani i tyre i repartit Italian të cilin ne e njohëm mirë më vonë, sepse ai qëndroi në fshat dhe Goxhos nuk iu durua:

- Po me këta çfarë do ti? Apo shërbëtor davaja?
- Ëhë!... – Xhelua u nxeh dhe iku te grupi i oficerëve duke theksuar:
- Ju paskeni llafe shumë!
- Jo more!... Këtu na qenkan italianët...

Te Hasani dhe fshatarët që rrinin aty shihej një urrejtje e madhe për ushtrinë që nuk e njihnin:

– U pa puna, duhen mbajtur gratë të mbyllura në shtëpi, se djalli nuk ka punë tjetër, veçse të bëj ndonjë të pabërë!

– Pse janë pa namuz... Këta oficerët e Italisë?

Mbas pak arriti edhe një karvan i gjatë me kafshë të ngarkuara. U dëgjuan zërat e oficerëve që jepnin urdhra me zë të lartë, vërshtëllimat e bilbilave dhe u çuan të gjithë ushtarët, të cilët filluan ecjen me plot “rënga” dhe fjalë “nën gushë”.

Kaluan fshatin dhe qëndruan në vreshtat e Tojes, të mos kuptohet se vendi kishte hardhi, por ishte një emër nga e kaluara. Ne fëmijët i ndoqëm nga prapa dhe atje ndenjëm deri në mbrëmje, të fshehur nga prindërit.

Ushtarët u sulën menjëherë të rrëmbenin drutë e stivosura nëpër oborret e shtëpive aty pranë, të cilat i përdorën për ngritjen e çadrave apo për t'i djegur. Kampi u ngrit. Kuzhinierët vrapuan dhe gjetën burimin e ujit në Rahë të Seres dhe filluan të gjithë me pagurë dhe gaveta të mbushnin ujë, kurse kuzhinierët me kazanë dhe kështu ajo çezmë prej asaj mbrëmje mbeti në dispozicion të ushtrisë pushtuese. Në mbrëmje në çdo familje të fshatit qahej ky hall që i zuri. Po ashtu edhe në shtëpinë tonë, babai fliste më tepër, nëna, vëllai, Xhebrua, dhe unë mbanim vesh. Natyrisht mua moshë nuk më lejonte akoma që të kuptoja gjithçka që flitej, por edhe për të marrë pjesë në diskutim edhe të shfaqja mendime nuk isha. Ndërmjet fjalëve të babës më kujtohen ato kur tha: “Qysh sot e morën një copë truall (e kish fjalën për vreshtin), i rrëmbyen drutë nga “hipit” në prag të shtëpisë dhe e zunë një çezmë të fshatit. Pritni më tej se çdo të ngjajë!...

Dhe e tundte kokën duke e tërhequr tymin e duhanit thellë”.

Netët e para burrat çoku ishin për të marrë ndonjë bagëti ose gjedhë që ju mbetej jashtë ose për të vajtur te ndonjë bashkëfshatar për ndonjë nevojë. Por edhe kjo dora-dorës dhe mundet të themi brenda javës me një komunikim u ndalua lëvizja e natës. Brenda javës, që kish ardhur, komanda ushtarake ngarkoi një grup oficerësh së bashku me terxhumanin,

Xhelon, gjithashtu formalisht kishin marrë edhe kryeplakun e fshatit, Isuf Delon dhe i bënë një kontroll banesave të fshatit dhe e hodhën dorën te disa shtëpi për nevojat e tyre, prandaj i urdhëruar banorët t'i lironin brenda 24 orëve. Ato shtëpi ishin shtëpitë e Hanes, të cilat i përdorën për administratën dhe furnizimin. Në afërsi të këtyre ndërtuan me të shpejtë “Thertore” në buzë të përroit dhe furrat e bukës prej katër grykash. Më poshtë morën shtëpinë e Haxhi Barjemit, në të cilën vendosën spitalin. Në xhami depozituan ushqimet. Shtëpinë e Shako Delos, së cilës i vendosën çati të re me llamarinë e bënë fjetinë për trupat xheniere. Pastaj familjeve të Tojes si: Amataj, Kamaj që ishin afër kampit i shpërngulën terësisht dhe aty vendosën oficerët për banim, mensën dhe kuzhinën. Komanda e reparitit u vendos në shtëpitë e Deres. Së bashku me trupat erdhi edhe personeli për postën e karabinierisë, i përbërë nga një nënoficer mareshal dhe (dhjetë) karabinierë. Ata u vendosën në shtëpinë e “Poraqes” ku ishte Myderieti. Ndërsa shtëpitë e “kënde” i bënë stalla për kuajt e karabinierisë.

Fshatari Xhafer Cani ishte fshatari më i varfër i Bratit. E urdhëruar të largohej shpejt nga shtëpia. Ai e kishte një goditje të rëndë, por kjo e dyta ishte akoma edhe më e rëndë. Xhafer Cani i përлотur tërhiqte kapistrën e gomarit me dy shtresa. Rapsodi Selim Hasani shpejt i vuri vargjet:

“O Xhafer, more Xhafer
Me gazepë që kur ke lerë
Deje -deje si skifter
S’e ngope barkun një herë...”

Për çdo ditë vazhdonin të vinin ushtarë të rinj, prandaj çadrat u shtuan aq tepër saqë kampi i vendosjes së tyre nuk u kufizua vetëm në anët e fshatit, por u futën edhe brenda tij dhe ngrehën çadra në avllitë dhe kopshtet e shtëpive; sidomos mëhallën Toje, e morën të gjithë qysh te shtëpitë e “Shahes” dhe deri te shtëpitë e “Seres” e kështu në shumë familje gratë u mbyllën fare brenda, nuk dilnin dot as përpara derës.

Nga kjo situatë u desh që (burri) kryetari i familjes ose djali i madh të qëndronte në shtëpi me gra, sepse iu erdhi ushtari armik dhe i pandershëm në derën e shtëpisë.

Një nga detyrat kryesore të trupave pushtuese, që erdhën në fshatin tonë, ishte përgatitja e brezit të mbrojtjes nga sulmi grek. Vija e parë e të cilit kalonte kështu: vinte nga Qafa e Thanës, kalonte Majave të Borshit në Majën e Qiligatës, Buzave të Vitheve të Smikthit dhe hidhej në Ledhe,

ngjitej në Sopotinare, Majave Përrallë, Qafa-Sheshës dhe vazhdonte në territorin e Ramicës. Më në thellësi një pozicion: Rrahu i Seres, Kurrizi i Vreshtave, Hunda e Gjinshit, dushku i Buallit. Pozicioni i Tretë ishte: Bregu i Kecit, Maja e Kënde, Kamina, Mërtir. I gjithë ky brez u qëndis me transhe, strehime të ndërtuara me dru, me gurë dhe me dhë. Përpara gjithë kësaj vije kalonin një e në disa vende edhe dy gjerdhe telash me gjemba. Pozicionet e artillerisë i ndërtuan të betonuara me hekur dhe çimento. Edhe urës së lumit para fshatit nuk e lanë pa i bërë një dollap në këmbën kryesore për ta hedhur në ajër me eksploziv në rast se rrezikoheshin nga kundërshtari. Gjatë vitit 1916, në përgatitjen e këtij brezi morën pjesë me detyrim edhe burrat e fshatit. Ata hapën një rrugë kafshësh edhe për artileri me rrota që të tërhiqnin trupat. Qysh nga moçali ngjitej në harc (shkëmbinj të vegjël) të Ilqes, në sheshin e Rrëzës, Gjinakriqë, Gurët e Hasan Dedës dhe kalonte në territorin e fshatit Tërbaç. Marrja e burrave për hapjen e kësaj rruge e paralizoi fare punën bujqësore dhe blegtorale të fshatit sepse gratë nuk dilnin dot vetëm në punë. Këtu, në shumë raste, punët e jashtme ata i bëjnë së bashku duke pasur edhe një ose dy burra.

Më se një e treta e fshatit u detyrua të largohej nga vatrat amtare e të shkonte të vendosej në disa kasolle të sajuara aty për aty apo nëpër shpella.

Kudo vihej re zemërimi dhe urrejtja që ziente në shpirtin e fshatarëve, po ashtu ndienim të na ndizeshin flakë dhe zemrat tona të vogla, por ç'mund të bënim? Ishim të pafuqishëm.

Urrejtja për pushtuesin u rrit dhe më tepër kur italianët vunë dorë mbi një vend të shenjtë për ne, mbi varrezat e vjetra. Ata prishën varret dhe hapën kanale të cilat i përdorën si nevojtoje për ushtarët.

Atë ditë gjetëm xha Meton të ulur mbi një trung të prerë peme, me çibukun e tij të madh e të rëndë në gojë, tek po mundohej të rregullonte fjalët e një bejteje.

– Po ju more, fiçorra! – na tha ai, kur na pa, – Ç'doni këtej?

– Shohim këta... na prishën varret..., – tha Sabriu dhe pështyu me inat nga ana e ushtarëve italianë.

Varrezave u morën gurët, si p.sh. ato të Brahimes e të tjera. Varroshit të kënde i ngritën muret akoma edhe më lart, i hodhën çati dhe i përdorën për banim. Por pati edhe të tjerë Varroshë, që iu hapën një derë, iu bënë kanale brenda dhe i përdorën për nevojtoje.

Dhe më poshtë vazhdoi xha Matua:

– Eh more djem psherëtiu ai, – mos u mërzitni... varrin e tyre bëjnë..., përsëriti xha Matua e pastaj u ngrit e iku pa shtuar më asnjë fjalë, duke na lënë ne ashtu më këmbë e të habitur.

Një ditë dhjetori të vitit 1915, u hap me shpejtësi fjala se italianët po sillnin topat. U sulëm me vrap nga shtëpitë e zumë vënë në buzën e lumit, më të dalë të fshatit, prej nga kontrollonim tërë fushën. Në ledhin ku kishim qëndruar, u afruan dhe nja dy-tre pleq, fshatarë, që thithnin në heshtje llullat e tyre, me shikimin të mbërthyer tutje, fushës ku grupe-grupe lëviznin uniformat e murrme. Ata dukeshin sikur ishin lidhur me zinxhir njëri pas tjetrit, ndërsa tërhiqnin topat me rrota. Kur tendoseshin për të tërhequr mjetin e rëndë, lëshonin një thirrje të fuqishme: “Oooo... forca!”, jehona e së cilës dëgjohej gjer larg në fshat.

Para ushtarëve që tërhiqnin artilerinë, shkonte një grup tjetër i armatosur me kazma e lopata në duar, për të hapur rrugën. Ata sheshon çdo gjë që iu dilte përpara: kanal, ledh, gur apo pemë.

– Ç’janë topat? – pyeti Fejzua, shokun e tij Dushanin.

Një nga pleqtë, Azem Xhaferi që kishte qenë artiljer në ushtrinë turke, na tregoi se ç’ishin topat, se predhën e kishin më të madhe nga plumbi i pushkës, se e hidhnin më larg e bënë më shumë dëme si në njerëz, ashtu dhe në material.

– Po ç’duan këtej, – pyeti me kërshtëri Fejzua.

– Hëm... ç’duan thotë..., – foli nëpër dhëmbë xha Matua, – e po ç’duan pra? Shkelin e shkretajnë tokat e mallin e tjetrit, por nuk do t’iu dalë mirë...

Me ardhjen e topave u shtua dhe një barrë tjetër mbi fshat. Komanda italiane mori nga një burrë për shtëpi dhe e çoi të punonte angari për hapjen e udhës ku do të kalonte artileria.

Një grup oficerësh shkeli pëllëmbë për pëllëmbë vendin ku do të kalonte vija e parë e mbrojtjes nga ushtria greke, dhe përsëri shpërngulje banorësh, që mbeteshin pa strehë, në mes të palcës së dimrit.

Komanda Italiane kur bëri regjistrimin e popullsisë bëri edhe atë të kafshëve “Samariare”, të cilat u përdorën për transportimin e materialeve ushtarake për në krahinën e Mesaplikut ku bëheshin punime të shumta fortifikuese. Këtu përfshihej edhe babai im me kalin e kuq.

Një ditë shkurti të vitit 1916 babai u kthye me kalin për dore, pasi kish bërë një udhëtim të gjatë, gjatë të cilit kish transportuar ca materiale ushtarake, ashtu angari. Binte një shi i hollë me dëborë e si me duart që i dridheshin nga lodhja e të ftohtit, po jepte e po merrte që t’i hiqte samarin

kalit, kur në oborr arritën ushtarët. Karabinieri që ish në krye, u lëshua si bisha mbi babin, e duke e shtyrë, e duke i bërtitur diçka me atë gjuhën e tij, që as djalli nuk e merrte vesh, kapi kalin duke e goditur me kondakun e pushkës.

– Merr kalin e nis u për në Dukat! – urdhëroi karabinieri e u mat ta godiste.

– Nuk shkoj, – foli babai e mori të heqë samarin e kafshës. – U bënë dy muaj që punoj angari... Kam fëmijë që duan të hanë...

Karabinieri u derdh dhe e kapi për supi, ndërsa dy ushtarët e tjerë, duke e shtyrë me pushkë e vunë përpara dhe e shpunë në postë.

Për të ndihmuar babanë iu hodha njërit prej ushtarëve dhe fillova ta gërvishtja e ta qëlloja me grushte, duke thirrur:

– Lirojeni babanë, ç’kini me babanë?!

Por si hëngra një shuplakë të fortë syve, u ndala dhe u ktheva në shtëpi duke qarë.

Babën e mbajtën nën vërejtje deri ditën e nesërme, pastaj, bashkë me disa fshatarë të tjerë dhe kafshët e tyre, e nisën të shoqëruar nga një grup ushtarësh të armatosur, për të kaluar qafën e Shëngjergjit, e për të dalë në krahinën tjetër, nga ku do të transportonin materiale ushtarake, pa asnjë shpërblim.

Ardhja e njërive ushtarake vazhdoi dhe vendi përreth, ngado që do t’i hidhje sytë, ish mbushur me italianë e me çadrat e tyre. Ata hodhën dorën dhe mbi shtëpi të tjera. Arat e mbjella u shkatërruan dhe pemët frutore u prenë. Jeta ish bërë e rëndë, po fshatarëve më tepër iu rëndonte sjellja e shthurur e ushtarëve dhe e oficerëve të ushtrisë zaptuese, ndaj donin të largoheshin nga fshati.

– Nuk bën të largohemi nga vendi i të parëve tanë, – u thosh xha Matua ato ditë bashkëfshatarëve të dëshpëruar, – armiku atë do, por ne nuk do ikim... Është toka jonë... dhe do të bëhet varri i tyre...

Ne nuk u larguam dhe koha bëri të vetën!

* * *

Gjatë pushimeve verore të vitit 1916 nëna nuk më ndante nga vetja e saj, më merrte kudo që shkonte, në arë, në punë etj. Kjo ishte dhe për t’u mos u ngatërruar me ushtarë dhe kafshë të ushtrisë pushtuese. Me gjithë këshillat e prindërve unë kur kisha mundësi t’i shpëtoja syrit të nënës vrapoja për në afërsi të reparteve, i shtyrë nga kureshtja për të parë

se çfarë bënin ushtarët. Ushtarët italianë ishin shpirtmirë. Ata qenë të ndjeshëm, sidomos me ne fëmijët e vegjël: na përkëdhelnin e na jepnin ushqime, ndonjë rrobë për të veshur e çfarë të kishin mundësi. Ushtria pushtuese ndërtoi për nevojat e saj një thertore në afërsi të Gurit të Zërës. Për këtë komanda lajmëroi fshatin dhe të gjithë krahinën se kushdo që kishte për të shitur “gjedhë” t’i sillte në thertore. Ushtaraku i caktuar për blerjen e gjedhëve e kishte emrin “Shubell”. Ishte një zeshkan, mustaqezi me një pamje prej xhambazi e dinak. Nga mënyra sesi vepronte plot “shpirtmadhësi” të krijonte përshtypjen sikur kishte dëshirë të sinqertë për të ndihmuar fshatarët e “reckosur”. Shitja vazhdoi disa ditë dhe njerëzit sikur mbetën të kënaqur. Por kjo kënaqësi e tyre u zhduk po aq shpejt siç zhduket vesa e mëngjesit. Kur fshatarët vajtën në Pazar me ato trastat të mbushura me para-letër për të blerë sende të nevojshme ata mbetën të zhgënjyer, sepse me to nuk mundën të blinin as gjysmën e atyre që kishin shpresuar, sepse vlera e parasë kishte rënë... Atëherë fshatarët kur bisedonin për këtë mashtrim thoshin: “Lopët na u bënë dhi!...” Ja pse nuk e çante kokën për paratë që i jepte ai italian i “xhambaz” Shubelli - Popullit!...

Në Koshtrat e Xefres punuan me natë dhe ditë dhe ngrehën një ndërtesë në derën e së cilës kishin vënë një kazmë dhe sopat të kryqëzuara, që ishte shenjë xheniere. Në shkollën e fshatit organizuan, disa orë në ditë, regjistrimin e popullatës. Prej 16 vjeç e lart, burra edhe gra i pajisën me leje qarkullimi për brenda territorit të fshatit. Ndërsa ata nën këtë moshë mund të qarkullonin vetëm të shoqëruar nga një pjesëtar i familjes që kishte lejen. Për të vajtur në fshatrat fqinje duhej leje speciale e marrë nga komanda e karabinierisë. Rojet e natës, të ushtrisë pushtuese, të trembur nga çdo trokëllimë që shkaktonin qentë e lëshuar, kur afroreshin për ndonjë ushqim në thertore, në furrë, në kuzhinë e gjatë ata shkrehnin armët. Kështu popullata kalonte netët në alarm. Për këtë komanda një natë nxori një oficer me një grup ushtarësh të armatosur dhe vranë qentë e fshatit, si ata që ishin të lidhur, edhe ata të zgjidhur, duke i konsideruar të “tërbuar”.

Qentë e Labërisë të asaj kohe ishin një mbrojtje e fuqishme për shtëpinë dhe pasurinë e të zotit, bile ishin “mbrojtje” edhe për një rajon. Por më tepër sepse gjysma e fshatit kishin “qenë” të tillë. Megjithëse në ato net nuk ishin lënë të lirë, komanda pushtuese duke njohur frikën e madhe që kishin nga qentë, ushtarët e saj me një oficer në krye dhe që të gjithë të armatosur vranë qentë në “lidhë” ku ishin, duke i cilësuar të “tërbuar”

edhe të liq. Kur u gdhi e nesërmja e asaj rrëmuje u ngrita shpejt dhe dola në oborr. Babai më bërtiti me sa fuqi që pati:

– Futu brenda!

Nëpër fshat dëgjoheshin thirrjet:

– Alt! Alt!

Në shtëpinë e Lames aty pranë vinin zhurma të theksuara. U vodha nga sytë e babait, kapërceva gardhin dhe dola në rrugë. Dëgjova zërin e shokut tim, Lames që qante. U afrova. E vranë edhe Balon. E vranë që natën e parë, pasi kish nisur nga puna thertorja e ushtrisë. Si gjithë shtëpitë labe edhe në shtëpinë e Lames kishin një qen. E kish prurë babai nga stani i një miku, në fshatin fqinj, një këlysh të vogël që dridhej nga të ftohtit, por që shpejt e mori veten e më tu bë një qen për kokë të qenit, nga ata që në anët tona u thërresin me përkëdheli “çoban”, sepse në ruajtjen e bagëtive zëvendëson dhe bariun më me përvojë.

Lamja e donte shumë Balon dhe kurrë nuk e ndante nga vetja, por dhe ai si u mësua me të, e donte shumë. Bashkë loznin tërë ditën duke i rënë fshatit kryq e tërthor, arave, gjerdheve, monopateve, bashkë laheshin në lumë e dilnin për gjah për të vrarë ndonjë zog ferrave.

Që kur në fshat kishin ardhur njerëzit me uniformën e murrme, babai kish porositur që ta mbanin të lidhur Balon, se mos bënte ndonjë të pabërë. Ah, sikur ta shihnit sesi zemërohej Baloja kur takonte ndonjë ushtar të huaj apo kur dëgjonte zërat e tyre të pakuptim, atë të folurën aq të shpejtë. Sytë i bëheshin të kuq, kreshpërohej i tëri, mundohej të këpuste zinxhirin e trashë, dhe lehte, lehte me atë zërin e tij të trashë, kumbues e aq të egër. Të ngriheshin leshtë e kokës përjetë, kur e shihje ashtu të shndërruar, si të tërbuar dhe të gatshëm për t’iu sulur e për ta shqyer cilëndo nga “uniformat” që do të guxonte t’i afrohej sadopak.

Atë mbrëmje vjeshte të vitit 1916, moti sikur u prish dhe qiellin e mbuluan re të zeza. Nga ana e malit dëgjoheshin bubullima shurdhuese, e flaka e vetëtimave gjarpëruese, dukej sikur kish ndërmend t’i ndizte shpatet e tij. Lamën e vogël e zunë të dridhurat nga që kish të ftohtë, prandaj u ngrit, vajti e zgjidhi Balon, dhe u shtri bashkë me të, mbi një rrobë të vjetër, duke hedhur sipër dhe një palo xhaketë, tërë arna. Nuk e ndiente veten mirë e strukej sa më shumë pas qenit. S’kish ç’t’iu bënte as zorrëve që e gërryenin e i këndonin, ishin bosh të shkretat, s’kish vënë gjë në gojë atë natë, as ai e as Balua i ngratë. I dukej sikur kish edhe më shumë të ftohtë, ndaj shtrëngonte dhëmbët e nuk gjente qetësi.

Ish torturuar shumë ashtu, gjersa e kish zënë gjumi, kur u hodh i trembur nga shtresat. Ngado dëgjoheshin krisma armësh e thirrje me zë të lartë: “Alt”, ashtu prerë e frikshëm, njëlloj si dhe krismat. Duke u hequr këmbadoras, në errësi, vajti në vendin ku flinte nëna, e për çudi vuri re se aty ishin mbledhur të gjithë fëmijët; të gjithë ishin zgjuar e me shikimin të ngulur në terrin e dendur, prisnin me ankth, pa e ditur përse gjëmonin ato pushkë, e përse çirreshin me të gjithë fytyrat e huaja.

Me t’u gdhirë, krismat nisën të rrallohen, e më në fund heshtën fare, por Lamja nuk u kthye më në qoshkun e tij. E kish zënë gjumi në prehrin e nënës. Atë natë i gjithë fshati e kish kaluar me ankth e shqetësim, e vetëm të nesërmen u mor vesh se ç’kish ngjarë: roja italiane te thertorja kish vrarë një qen!

Një qen? Në çastet e para Lamja nuk i vuri rëndësi fare kësaj fjale... “Oho, na qenka vrarë një qen, me tërë ato krisma! Për një qen ish bërë tërë ajo gurgule”?! Po, kur i vajti mendja te Balua, sikur iu këput diçka nga brenda. U sul vrap për te pema aty ngjitur me murin e kasolles, ku e lidhte gjithnjë, por se pa. Në fillim e humbi fare, pastaj u kujtua se mbrëmë e kish zgjidhur dhe e kish futur të flinte me të. Shpresoi se mos ai ishte ende në rroba, kjo e bëri të fluturojë për në kasolle, por më kot. Balua nuk ishte as aty. Po ku ishte pra?

U bëri zë shokëve dhe u nis andej nga thertorja ku mund të mësonte ndonjë gjë rreth ngjarjes. Kur pa Balon e tij, ashtu të pajetë aty rrëzë gardhit prej telash me gjemba, që qarkonte ndërtesën ku ish vendosur thertorja, lot të nxehtë i rrodhën nga sytë dhe shtrëngoi grushtet fort.

Paska qenë Balua, ai që e ngriti në këmbë fshatin, mbrëmë natën!...

Italiani që ruante, me të parë që lotonte, u afrua dhe diç i tha në gjuhën e tij, më pas e zuri fort për supi dhe e shtyu brenda në ndërtesë. Atje filloi t’i bërtiste një tjetër njeri me uniformë të murrme. Ky diç i tha rojës e si e zunë të dy për krahësh, e nxorën në rrugë dhe e nisën për në shtëpinë e tij.

Babai i Lames diç po bisedonte me xha Maton kur hynë ata në oborr. Italianët i kërkuan babait që të paguante gjobën për qenin që kishin vrarë, por babai kundërshtoi.

– E ku është parë kjo, – belbëzoi babai i Lames, – edhe të ta vrasin qenin, edhe t’u paguash gjobë?

– Pse se ke mbajtur të lidhur?

– Lidhur e kisha, iu tha babai dhe iu tregoi anën e zinxhirit që kish mbetur lidhur te pema. Italiani u afrua dhe i bëri sytë katër nga habia kur pa tërë atë zinxhir.

– Zoti im, po si ka mundur të iki?

Babai pa nga Lamja, kurse ai heshti, me mjekrën të mbështetur pas gjoksit e vetëm qante.

– Fshiji ata lot, – i bërtiti babai, e futu brenda se... U bë gati ta qëllonte, por nuk e la xha Memua. Fëmija u bë erë.

Italianët u hëngrën dhe ca me babanë, pastaj u larguan. Xha Matua mbushi një lullë tjetër me duhan. Ndenji aty pranë pemës, duke kuvenduar me babanë.

Frikacak hesapi, o bir, ia nisi plaku, – frikacak..., – e tregoi sesi ish trembur roja italiane, kur kishin nisur të tundeshin ata sapllakët, që ata i kishin varur në gardhet e telave me gjemba, nga që Balua ish ndalur e lëpinte një nga ato teneqet e konservave, ndaj kish shtënë, roja.

Kaq ish dashur që të niste alarmi. Rojet e tjera, pa e ditur se ç’ ishte ajo krismë, kishin filluar të thërrasin: “Alt”!, “Alt”! e të shtinin më të kotë, edhe për shumë kohë pasi qeni ish vrarë.

– Sot e pësoi Balua juaj, por nesër nuk dihet ç’ do të bëhet, – tha xha Memua e u ngrit e iku.

Fjala e xha Memos doli e vërtetë. Edhe pse shumica e fshatarëve i larguan qentë nga shtëpitë e tyre e i dërguan nëpër kasolle, përsëri nuk mundën që nuk mundën t’i shpëtonin. Kafshë ata e nëse liheshin një çast të lirë, patjetër që do të suleshin gjer te thertorja. Prapë kërcisnin sapllakët nëpër tela, trembeshin rojet dhe kriste batareja. Komanda italiane e shqetësuar dhe ajo nga këto alarme të kota, caktoi një skuadër të posaçme për vrasjen e qenve, duke u munduar ta justifikojë këtë veprim të ulët me thënien se gjoja kish rënë një sëmundje infektive te qentë prandaj rrezikoheshin që të molepseshin njerëzit, e pra dhe ushtarët.

Italianët pasi i vrisnin qentë, ata më të shëndoshët, i merrnin me vete, e i shpinin andej nga thertorja. Përse i donin vallë? A nuk kishin frikë se mos infektoheshin nga ajo sëmundja e tyre?

– Ç’kohë që erdhi, mërmërisnin pleqtë, – hanë edhe mish qeni këta, bobo!

Ato ditë Lamja, ndihej i shqetësuar dhe qante sa herë që i shkonte mendja te Balua, sepse mendonte dhe ndiente se ishte fajtor për fundin e tij aq të shpejtë, por shokët e qortuan për këtë.

– Më kot e ke, – i thoshte Fejzua, – italianët do ta vrisnin njësoj Balon, ashtu si vranë dhe të tjerët! Dhe ne që rrinim pranë Lames aprovonim...

Dhe Lamja fshinte sytë e mblidhte grushtet tërë inat.

Me shtimin e ushtrisë disa fshatarë filluan të tregojnë pije alkoolike. Në fillim me një “shishe në dorë” dhe me një gotë, shëtisnin midis italianëve

dhe u shisnin pije dhe më pas arritën të hapnin edhe dyqane të vogla në shtëpi të ndryshme, natyrisht afër ushtarëve.

Këta ishin nja dhjetë veta që u morën me këtë profesion dhe për këtë bejtexhiu i ri, Selim Hasani (Artist i Popullit), iu thuri disa vargje rapsodike këtyre dyqanxhinjve. Ndërmjet të tjerave më kujtohen:

Ç'u ngrenë ca djem flatunë
Me dyqanxhi s'është punë
Hasan Mehmet me Mahmunë (Mehmet Seferi)

Ahmet Cani di Kanunë
Zagoll Haxhiu kërcunë, etj...

Këto vende u bënë qendra grumbullimi të ushtarëve, ku dëgjoheshin britma të shumta, fjalët më të liga siç i shpjegonin ata që kishin filluar të kuptonin, të thyenin shisjet mureve të shtëpive. Me një fjalë u krijuan disa qendra (carahoshësh).

Ushtarët kur na gjenin në fëmijët e vegjël, na mësonin për të folur fjalë italisht, të cilat më vonë i kuptuam se ishin fjalë shumë “banale”.

Një ditë shiu, kur prindërit ktheheshin nga fusha e Policës për në shtëpi, më kishin edhe mua me vete. Më mori babai “kalipiç” dhe më kishte mbuluar me pallton e tij që të më mbronte nga shiu. Ndërsa mëma kishte ngarkuar bucelën e ujit, që e kishte marrë me vete qysh në mëngjes, për ta mbushur me ujë në kroin e Brahimes kur të kthehej në darkë. Në Qafën e Policës kalonin gjerdhe të mëdha me tela me gjemba të ndërtuara nga ushtria, që bashkoheshin në këtë qafë nëpërmjet një porte të madhe, ku ishte vendosur postë-blloku për kontrollin e popullatës. Këtij rregulli iu nënshtroan edhe prindërit e mi, prandaj porsa iu afruan portës iu doli përpara roja e armatosur. Ai bëri një shenjë për të paraqitur letër-lejen. Baba e zgjati dorën dhe tregoi dy dokumente, të tijën dhe të bashkëshortes. Roja hodhi një sy mbi to, por nuk më la pa më parë edhe mua. Ai zgjati patickën dhe me majën e shtizës së saj më hoqi pallton që më mbulonte. Kështu u sigurua për fjalën që i tha babai, “pikuli” që do të thotë “i vogël”. Unë lëshova një klithmë me sa fuqi që pata, sepse mendova se do të më rrëmbente. Babai dhe mëma u përpoqën dhe më pushuan. Pastaj ushtari hapi portën, prindërit kaluan me nxitim, kurse psherëtimat e mia vazhduan deri në “Lëmënjë të Xhaferes”.

Shfaqje kusërie e dallaveresh u panë tek ushtarët italianë dhe sa kohë që kalonin dhe aq më të shumta dhe më të hapura i bënin. Ata vidhnin rrobat

e veshjes, dhe të fjetjes së njëri-tjetrit, të cilat i shisnin te fshatarët për disa kokrra vezë ose një pulë. Por pati edhe raste të tilla, që mbasi ia shisnin këpucët ose ndonjë plaçkë tjetër fshatarit, i cili largohej duke i mbajtur të fshehura sipas porosisë që i jepte shitësi, fshatarin e kapnin dy ushtarë të tjerë si vjedhës. Fshatarin e rrëmbenin duke e rrahur gjoja për në komandë, derisa fshatari të paguante edhe një herë dhe pastaj ushtarët e lironin, kuptohej se ushtria kishte mungesë ushqimi, por edhe me “neps” të madh ishin, që nuk e mbanin dot veten. Prandaj ushtari ishte gati të jepte edhe rrobat e trupit për të ngrënë edhe për të pirë. Ata filluan t’u afrohen dhe kopeve të bagëtive dhe t’u kërkonin barinjve - qumësht. Kështu një ditë, kur një repart sapierë që punonte në sapotinare për hapje transhesh i kërkoi qumësht me para bariut (bari Lula), i cili u dha të gjithëve. Por një oficer e piu dhe u largua pa i paguar paratë. I zoti i qumështit e kapi dhe i kërkoi paratë. Oficeri i turpëruar nga ushtarët, që nuk pagoi “një pjastër, një groshë”, aq sa kushtonte qumështi e shtyu balilin dhe i urdhëroi ushtarët që t’i derdhnin teneqen me qumësht, por rapsodi popullor nuk i la pa u thurur disa vargje:

Atie në Sopotinare
 Shiste late me pagare
 Pjastrën ja s’të lëshoj fare
 Për mua pjastra u ngjitë
 Zure zabitin për gryke
 Të rrahën sa u çuditë
 Aman kordhashllarë brite...

Një herë disa ushtarë italianë bënë stërvitje në fushë. Krahas stërvitjes prisnin edhe të gjitha pemët frutore që sipas tyre i pengonin në stërvitjet ushtarake. Aty pranë banonte Tare Selmani. Taria e kishte të rrethuar kopshtin e tij me të gjitha sojet e pemëve, por edhe me gardhë. Italianët u afruan te gardhi, dhe ja sa hap dhe mbyll sytë iu turrën pemëve që lartoheshin se gjoja i pengonin në veprimet e tyre, përveshën mëngët dhe nisën prerjen. Goditjet e sëpatave mbi trungun e pemëve sikur binin e nguleshin mbi vetë trupin e Tares, që i zbardhur si një fletë letre, kafshonte buzët e përpiquej të mbante zemërimin që i vlonte. Por ja që edhe durimi paska kufi dhe ky durim iu sos kur një nga italianët u sul tek arra e madhe shekullore që të priste trungun e saj

Taria u vërvit si shqiponjë mbi “uniformën e murrme”, ishte më i pakët nga shtati se italianët dhe megjithatë e rrëzoi për tokë dhe ia mori sëpatën

nga dora, e mbase edhe do ta qëllonte me të, por ndërkaq, në ndihmë të ushtarit që “ulërinte” me zë shumë të lartë erdhën me të shpejtë të gjithë ushtarët. Ata që mbanin me vete të gjitha mjetet nxorën një “litar të trashë” e lidhën “këmbë dhe duar” dhe mbas kësaj filluan ta tërheqin “zvarrë” nëpër gurë, nëpër ledhe, nëpër ugare. Taria i shkretë u gjakos, u shqyen rrobat, përpiqej të lirohej nga litari. Por çdo gjë ishte e kotë... filloi të shfrynte: “Jezitë... na shkatërruat jetën...”

Dhe më në fund e plasën në një birucë të karabinierisë. U ngrit në këmbë i tërë fshati. Shkuan në Myderietë edhe në komandë. U shpjeguan se Taria ishte njeri i ndershëm, i urtë dhe shumë i drejtë. Dëshën ta syrgjynosnin. E proceduan si njeri që ngriti dorën kundër ushtrisë mbretërore italiane.

Në vitin 1916 në shkollën e fshatit pati disa pengesa prandaj edhe u shty hapja e saj. Arsyeja kryesore ishte se mësuesi i ri erdhi me tre muaj vonesë. Por edhe nxënësit e mëdhenj në moshë u larguan duke u marrë me bujqësi dhe blegtori. Mësonjësi i ri, i ndihmuar nga kryeplaku i fshatit, Isuf Delo, u interesua për rregullimin e shtëpisë së Mehmet Valles për shkollë. Dhe provizorisht u vendosëm në shtëpinë e Shako Hanos. Një mëngjes mësonjësi ynë, Muço Delo, hyri në klasë së bashku edhe me një ushtarak italian. Muçua na lajmëroi se:

Ky do të jetë mësuesi i gjuhës italiane. Italianin e quanin Zanota Karne, ishte në moshë rreth dyzet vjeç, i gjatë dhe me mjekër të verdhë, me kapelën e tij Alpine, kishte një pendë pule mbi veshë, pelerinë të shkurtër, këpucë me qafë dhe me gozhdë të mëdha. Italia mbasi doli në Vlorë në dhjetor të vitit 1914, siç e lexuat më lart, përveç pushtimit ushtarak vendosi që nëpërmjet arsimit të shtrinte kolonizimin në vendin tonë. Prandaj për realizimin e këtij plani filloi riorganizimi i shkollave në fshat, duke futur në arsimin fillor gjuhën italiane të detyruar për fëmijët.

Ne të trembur u strukëm nëpër vendet tona. Gati sa s’po shqyenim sytë nga habia, gjithë me shikimin të ngulur mbi të huajin. Mësues, Muçua, si ta kishte kuptuar shqetësimin tonë, më tha:

– Djema, që sot e tutje do të jemi dy mësues në këtë shkollë... Unë dhe ky zotëria...

Ne e kthyem sërish vështrimin nga i huaji. Në atë vështrim kishte armiqësi, kishte urrejtje prej fëmije. Ushtaraku ish një nga ata uniformmurmët, që na kish zënë sheshin e vetëm ku ne loznim... Pastaj a s’kishim dëgjuar aq gjëra të liga për ta? A nuk ishin mbyllur brenda mureve të shtëpive nënat dhe motrat tona prej tyre?...

Ushtaraku u mundua të buzëqeshte. Ne pamë dhëmbët e tij të mëdhenj e të verdhë, po thujtse si ata dy shiritat që ai kishte në secilën mëngë të xhaketës.

Mësuese Muçua u kollit nja dy a tre herë, si për të na tërhequr vëmendjen pastaj vijoi: “Zoti kaporali do t’u japë mësim në gjuhën italishte”.

Barbarosa!

Këtë nofkë i vumë nga që ai mbante një mjekër të gjatë e të kuqe, për të cilën kujdesej shumë.

Ora kaloi me regjistrimet që bëri mësuesi italian dhe u mbyll me komunikimin se, paraditeve, do kishim gjithnjë mësim në gjuhën italishte.

Mezi po prisnim mbarimin e kohës së mësimit, ndaj kur u bë pushimi u lëshuam të tërë me vrap, për të dalë jashtë nga klasa, ku nuk e di pse na dukej sikur po na zihej fryma.

Kur u treguam shokëve e prindërve për mësuesin e ri, që na kish ardhur në shkollë, për kaporalin mjekërkuq, disa shfaqën habinë dhe ngritën supet e s’ dinin ç’ të thoshin, të tjerët qeshnin e hidhnin rromuze, kurse një nga të rinjtë e fshatit, që na kish dëgjuar, me kujdes tha:

“Ai s’ka ardhur kot djema... Këtu diçka lot... e sa për njeri, dijani se ai nuk është hiç më i mirë nga ata të tjerët, bile është më i ndyrë...”

Dhe na tregoi se një ditë e kish parë këtë mjekrosh tek lahej me shokët në lumë, ashtu lakuriq siç e kish bërë nëna. Atij nuk i ish bërë vonë fare as nga burrat e gratë e fshatit që kalonin aty pari, përkundrazi argalisiej, qeshte e fliste me zë të lartë, duke shqiptuar lloj-lloj ndyrësira.

Vetëkuptohet se tërë këto fjalë të thëna në adresë të kaporales, na e shtuan edhe më tepër urrejtjen që ndienim për të. Qëllimin e vërtetë të ardhjes së tij si mësues te ne, e mësuam më vonë.

Në muajin shtator kur nisi viti i ri i shkollës, në vend të kaporanes, që s’ dihej se ku ish zhdukur, kish ardhur një kaporal tjetër, mësues Bernardo, të cilin ne vazhduam ta quanim po ashtu si dhe paraardhësin e tij, rreshterin mjekërkuq: “Barbarosa!” Na dukej se nën këtë emër e shfaqnim edhe më mirë urrejtjen tonë, revoltën prej të vegjlësh.

Mësuesi i ri ia hyri me zell punës për të ngulitur në mendjet tona të njoma, fjalët e shprehjet italishte, për të na bindur se paskëtaj do të kishim vetëm një mjet komunikimi: gjuhën italishte. Atë duhej ta mësonim sa më shpejt e sa më mirë. Italiani nuk na ndahej për asnjë çast. Ai punonte me ne jo vetëm në orët e paradites, të caktuara për zhvillimin e mësimit në gjuhën italishte, por vinte edhe pasdite, madje merrte pjesë edhe në lodrat tona. Mundohej t’i lidhte ato me mësimin e italishtes. Kërkonte që

ne kudo e kurdo të mendonim e të shpreheshim italisht: në shtëpitë tona, në rrugë, në lumë apo kur shkonim malit me bagëtinë.

Na ish qepur pas e nuk linte rast, në gëzime e hidhërime, në sëmundje e fatkeqësi, për t'u shtirë sikur na donte, sikur interesohej për ne, duke synuar të na hynte në shpirt, të na bëhet i afërt. Bisedonte edhe me prindërit tanë. I këshillonte që të mos na ngarkonin me shumë punë në shtëpi, të na linin të mësonim gjuhën e bukur “muzikale” italiane, siç e quante ai. Vetëm me anën e saj do të mund të na hapeshin rrugët e së ardhmes, rrugët e jetës. Këtë vrull të barbarosës e ndaloi puna e patriotit Halim Xhelo.

Një ditë, ne sapo kishim dalë nga mësimi e po ecnim tërë zhurmë e të qeshura rrugës, kur u ndeshëm ballë për ballë me patriotin Halim Xhelo.

Ai me ato natyrën e tij, aq të afruar e të dashur, duke na parë ashtu të qeshur e çapaçulë u ndal e na ftoi të uleshim buzë ledhit të një vije uji.

– Ju tani mësoni italisht, ë? – pyeti ai dhe pa pritur përgjigje nga ne, shtoi. – Ju akoma jeni të vegjël a shumë gjëra mësuesi Barbarosa ua ka me djallëzi. Ai do të helmojë mendjet e zemrat tuaja, të pastra e të njoma... e nisi të na tregonte për përpjekjet e shqiptarëve në shekuj për të ruajtur të pacenuar gjuhën e tyre, gjëra po aq të nevojshme për një komb, po aq sa edhe liria për luftën e djemve të këtij dheu me pendë e pushkë, e së fundi, pasi na këshilloi ta mësonim sa më mirë gjuhën shqipe, na recitoi vargjet e Naimit të madh:

“Gjuha jonë sa e mirë/ sa e ëmbël, sa e dliër”...

Pas kësaj dite, Halimi e bëri zakon të vinte gjithnjë në shkollën tonë, e si u mor vesh me mësues Muçon, na zhvillonte herë ndonjë orë të veçantë mësimi, herë na mësonte këngë atdhetarie. Na nxirrte shëtitje, ku na fliste për luftërat e të parëve tanë për liri e pavarësi, për Skënderbeun e trimat e tij, për Çerçiz Topullin e Ismail Qemalin etj. Na takonte me shkolla të tjera, me të cilat zhvillonim aktivitete të ndryshme.

Ai bisedoi edhe me prindërit tanë, e sidomos me një grup të rinjsh. Në çdo mbledhje fshati, në raste festash e dasmash, Halimi do të kërkonte gjithnjë nga ne që të këndonim ndonjë këngë patriotike e të recitonim ndonjë vjershë nga të shqiptarëve të nderuar, siç thoshte shpesh ai.

Mësues Bernardo bënte çmos të na largonte nga Halimi, nga ndikimi i tij, duke e paraqitur atë si njeri jo të mirë, si përçarës. Por ne tashmë e njihnim shumë mirë se kush ish Halim Xhelua, e njihnim jo më si sekretar të mydyrjetit, por si një njeri patriot, i cili më 28 Nëntor të vitit 1916 kish organizuar për herë të parë kremtimin e kësaj dite të shënuar, kish

ngritur flamurin tonë pa ia bërë syri bëf, e iu kish folur fshatarëve tanë për Shqipërinë e lirë!

Ne fëmijët më të shumtën e kohës së lirë e kalonim rreth repartit ushtarak, sepse aty shihnim kuriozitete, që ishin të reja për ne. Një ditë dushani na tha:

– E shikoni ushtarin me flokë të zeza?

Duke e përqendruar vëmendjen te dushani u përgjigjëm:

– Po.

Një ditë e kam parë me sytë e mi kur mblidhte breshka me trastë në Përroin e Pales bashkë me shokë të tjerë. Mbas i mbushën trastën plot ikën të gëzuar për në çadra, sikur kishin gjetur gjëra të çmuara. Plasi të qeshurit dhe nuk mbeti fëmijë pa i mësuar këto sjellje. Kështu veprimet e tyre të mira ose të liga nuk na shpëtonin nga syri. Ata ishin “allegro” dhe shakatë, lodrat, këngët, kërcimet, përdorimin e instrumenteve muzikore etj... i kishin gjithmonë me “vete”.

Këto ishin dhe një pjesë që na tërhiqnin neve. Nuk kishte ushtar analfabetë, të gjithë ishin me profesione të ndryshme. Por edhe shumë sevдали për të ndërtuar diçka. Sikur një javë të qëndronin në një ndërtesë ose edhe në fushë të hapur me çadër do të përmirësonin diçka brenda ose edhe rreth e qark. Rrugën për të vajtur në çezmën më të afërt, do ta përmirësonin. Edhe në shtëpitë që banuan nuk paguan qira, por bënë ndërtime, të cilat ua përshtatën nevojave të tyre. Edhe shkollës sonë i bënë përmirësime në ndërtim, e veçanërisht në orendi. Ata ishin njerëz: “të urtë e me kulturë”, por popullatës sonë, nuk kish kush t’ia hiqte “urrejtjen” që kishin për ta, duke i vënë vetes përpara pyetjet: Pse kanë ardhur? Si kanë ardhur? Janë pushtues. Shtëpitë e tyre i kanë përtej detit...

Në fillim kur këta erdhën u treguan “hovardar”, por mbas 2-3 vjetësh filluan të tregohen dorështërënguar, bile filluan të bëjnë tregti me fshatarët. Duket që furnizimi i tyre u kufizua, sepse ata arritën të vidhnin rrobat e veshjes dhe të fjetjes të njëri-tjetrit, dhe ua shisnin fshatarëve, për dy vezë ose edhe një pulë. Filluam mësimet sipas programit që hartuan mësuesit. Më vështirë e patëm në përvetësimin e gjuhës italisht, sepse ne nuk dinim mirë gjuhën shqipe.

Mësuesi filloi të mësojë emrat tonë e t’i shqiptojë mirë. Pastaj filloi të na mësojë emrat e sendeve që shihnim në klasë dhe fjalë të tjera që do të shërbenin në praktikë. Por siç u pa më vonë kundrejt mësuesve të tjerë që erdhën (italianë), mësuesi, Zanota, ka mundësi të mos ketë qenë arsimtar, sepse edhe metoda e tij çalonte. Ai nuk u lidh sa duhej

me ne, më tepër e kalonte kohën me shokët e tij në repartin ushtarak. Si duket po numëronte muajt ose javët e shërbimit rezerv. Mësimet shqipe, megjithëse i vazhdonim pasdite, kur ishim të lodhur, patëm më tepër përparim. Ndoshta edhe se ishin në gjuhën tonë, por edhe për faktin se ne tregonim kujdes më tepër për ato, sesa për gjuhën e huaj. Akoma nuk ishim në atë shkallë që ta vlerësonim si “gjuhë të huaj”.

Prandaj pa i mësuar mësimet e Muços nuk fillonim mësimet e italishtes. Edhe për zbatimin e rregullave në shkollë, më tepër tregonte kujdes Muçua.

Në muajin qershor të vitit 1917 përfunduam vitin mësimor, filluam pushimet verore, ky vit shkollor, që kaloi për mua edhe një grup nxënësish që ishim më të përparuarit e shkollës, u quajt “vit përgatitor”. Në këto pushime pata edhe një detyrë nga prindërit që të kullojsja kaun dhe lopën që na bleu babai kur u kthye nga çifligu i beut, prandaj kohën e lirë, për të luajtur në rrugët e fshatit, gjatë asaj vere e pata më të kufizuar sesa herët e tjera.

Filluam vitin e ri mësimor. Mësues vazhdoi të jetë Muçua, ndërsa italianin quhej Xhiordanengo Bernardi. Ishte më i ri nga i pari, ky mbante gradën ushtarake rreshter, kurse Zanota ishte tetar.

Numri i përgjithshëm mbeti ai që ishte vitin e kaluar, rreth 25 veta. Edhe pse erdhën të rinj, shifra nuk u shtua. Edhe kjo ndodhi sepse shumë familje u shpërngulën në rrëzat e malit dhe në fushë dhe fëmijët e tyre nuk vinin dot aq larg, aq më tepër që lëvizjet ishin të kufizuara nga rojet ushtarake. Nxënësit u ndanë në dy grupe, rreth 12 veta në klasën e parë dhe rreth 15 në përgatitoren. Kishim vetëm një dhomë, prandaj u përdor si klasë kolektive për të dyja grupet.

Mësuesi italian filloi të na mësojë përmendsh këngë italiane, të cilat ne nuk i kuptonim se çfarë thoshin. Disa nga ato i këndonim në grupe, ndërsa disa i recitonim. Dora-dorës filluam t’i kuptonim dhe pamë se ata kërkonin të na futnin dashurinë për mbretin e Italisë dhe familjen mbretërore, kështu mësuesi Xhiordanengo u tregua më aktiv se Zanota që ishte vitin e kaluar. Ky kërkonte për t’u takuar sa më shpesh me prindërit tonë me pretekstin që të bisedonin për gjendjen e secilit në mësim. Në një rast, kur disa nga ne u sëmurëm nga gripi, na erdhi në shtëpi edhe na pa. Me këto veprime ai përpiqej të vendoste dhe të forconte lidhjet me nxënësit dhe nëpërmjet nesh të lidhej me prindërit. Kjo mund të ishte edhe detyra e tij kryesore në shkollë dhe në fshatin tonë, gjë që më vonë u kuptua, se trupat ushtarake të asaj lugine komandën kryesore e kishin

në fshatin tonë. Ka mundësi që Bernardi drejtonte dhe punën arsimore në fshatrat e asaj lugine, sepse shpesh mblidheshin mësuesit në një nga zyrat e komandës ushtarake aty dhe Bernardi tregonte kujdes për këto mbledhje. Një ditë ishim duke mësuar melodinë e një kënge italiane së bashku me nxënësit e klasës parë. Ashtu të ngritur në këmbë dhe mësuesi me një vizore në dorë për të na drejtuar, shpërthyem një të qeshur dhe kënga u ndërpre. Bernardo u xhindos, me një herë kërkoi të vendosej qetësia, duke hedhur shikimin tek të gjithë fytyrat tona, por ne në formë të shfrenuar nuk e ndalnim gazin. Bernardo u mat që të godiste ndonjërin nga ne me vizoren që mbante në dorë duke pyetur dhe duke u çjerrë:

– Çfarë kini?

Heshtje...

Vetëm të qeshurat tona u shtuan edhe më tepër. E qeshura jonë filloi qysh në momentin kur u pa gjarpërimi i urinës që doli nga grupi i përgatitorëve, që ecte drejt këmbëve të mësuesit, ndërsa kur arriti këmbët e tij, gazi arriti kulmin. Urina i shpëtoi një nxënësi që nuk dinte asnjë fjalë italisht për të kërkuar leje.

Më kujtohet kur mësues Bernardo vendosi që të zhvillohej në programin mësimor edhe ora e praktikës bujqësore. Kështu atë vit shkolla përgatiti një copë tokë për ta bërë kopsht dhe për ta mbjellë. Ky vend u caktua te Varri i Plakës. Sa bukur e hapën ushtarët, e mbrihën dhe e thurën, e pastruan tokën e shtruan dhe e ndanë në lehe, në vatra. Dhe e mbollën me zarzavate. Aty mbollën: lakër, patëllxhanë, fasule, bizele, rrepa, kunguj, sallatë, qepë, domate etj.

Të gjitha vatrave iu hodhën pleh. Pranë çezmës bënë një pus të vogël dhe me ujët e mbledhur ujiteshin pasdite me kovë të gjitha zarzavatet.

Kjo punë mua më hyri shumë në qejf dhe për këtë përgatita një copë të kopshtit tim te shtëpia dhe e mbolla me disa nga ato zarzavatet e kopshtit të shkollës, të cilat u rritën dhe e zbukuruan të gjithë mjedisin. Në pushimet e asaj vere unë isha më i rritur dhe gjërat që shikoja i kuptoja më drejt. Familja më kishte caktuar detyrë të ruajë lopën dhe kaun. Mirëpo ruajtja dhe kullotja e tyre ishte bërë e vështirë, sepse nuk ishte vetëm ruajtja për të mos dëmtuar pasuritë e fshatarëve, por më tepër e vështirë ishte që lopët të mos hynin në zonat ushtarake, si në brezin e fortifikimit në zonën ku kishin grumbulluar material, në qendra administrimi, në sheshet e çadrave që banonin, në poligonet e stërvitjes etj. Bile prindërit për çdo ditë më porosisnin që të tregoja kujdes më të madh për lopët që të mos futeshin në pikat e ushtrisë, sepse e kishin për ofendim t'iu vinte italiani

në derë për ankim. Por me gjithë kujdesin që tregova “kuqalia”, që ishte shumë hileqare, më shpëtoi nga syri, shtyu me kokë gardhin dhe u fut në kopshtin e zarzavateve të komandës italiane, në koshtat e dere, atje ku sot është depoja e rezervave të shtetit. Për dëmtimet që bëri lopa, erdhën dy ushtarë italianë në shtëpi, njëri ishte ai që punonte kopshtin. Ata bënë mjaft fjalë duke bërëtitur në derën tonë. Në zërat e larta që lëshonin u dëgjua që thanë:

“Tutta la famiglia in prigione”, që do të thoshte: “E gjithë familja në burg”.

Më në fund mbetëm dakord që si shpërblim për dëmin e bërë t’u jepnim 10 rrënjë qepë dhe pesë rrënjë sallatë, gjithashtu të merrnin qumështin e lopës për disa ditë duke i mjelë vetë ata. Për këtë moskujdesi që tregova, babai erdhi e më gjeti atje ku isha. Ai kishte humbur durimin dhe më “qëlloi” rëndë, sa që unë humba ndjenjat. Kur u përmenda isha në shtëpi i shtrirë në rrobat e fjetjes dhe pashë mjaft njerëz që rrinin rreth e qark të shqetësuar, ndërsa mëma më njomte ballin me një leckë me ujë. Kur hapa sytë, baba u tregua i penduar dhe më përkëdheli. Baba mundet të them se në të gjithë jetën e tij mua nuk më qëlloi më, asnjëherë edhe kur bëra gabime të mëdha u mjaftua me qortime dhe këshilla.

Në muajt maj-qershor të vitit 1918 erdhën për herën e parë disa vajza në shkollën tonë, të cilat kishin edhe vëllezërit e tyre që vazhdonin shkollën. Ndërmjet tyre më kujtohen: Leko Ahmet Habilaj, Qerime Jakup Lilaj, Farfuri Shaipe Minga.

Me mbarimin e vitit shkollor, në muajin qershor të vitit 1918, mbaruan klasën e parë dhe kaluan në të dytën, Çelo Shako Hanaj, Dushan Hadër Likëskënaj, Fejzo Muço Hadëri, Isak Jakup Lilaj, Jaja Hysen Lilaj, Kaso Shaip Minga, Kadri Avdi Brahimaj, Refat Mystehak Nika, Sabri Ahmet Halili, Toto Dervish Muçaj.

Ishte muaji shkurt dhe në fshatin tonë pati një tronditje të cilën edhe ne fëmijët e ndjemë thellë. Ishte një natë shumë e ftohtë, një zhurmë e madhe ushtarësh u dëgjua rrugëve dhe u bllokua çdo lëvizje. Ajo natë, u kalua pa gjumë dhe me shqetësime në të gjitha familjet. Në mëngjes erdhi në shtëpinë tonë nënë Belia e lebetitur dhe e përlotur nga gropa e Gjonit për birin e saj, Hazizin, nga vëllazëria jonë që e kishin rrëmbyer natën në familje. Pastaj u mësua se komanda italiane kishte bastisur disa shtëpi dhe kishte arrestuar disa fshatarë dhe midis tyre edhe një grua. Shkaku i tërë asaj trazire të madhe, që u bë atë natë, ishte se disa nga rinia atdhetare e fshatit, me të cilët bashkëpunonte Halim Xhelua kishin guxuar të varnin

në Majën e Arrës, te Robe,, që ndodhej në mes të kampit ushtarak italian, flamurin tonë me shqipen dy krenare. Kjo i xhindosi keqas pushtuesit ndaj eprorët e tyre urdhëruan:

Bastisni fshatin!

Arrestoni të gjithë të dyshimtit.

Me gjithë presionet dhe torturat, që u bëri karabinieria parisë së fshatit dhe të arrestuarve, nuk mundën të zbulojnë asgjë. Ndonëse pa fakte, por procedoi atdhetarët: Damën Xhelo, Goxho Aliu, Hazis Jaupi, Myrte Memo, Xhevaire Shako, si shkaktarë të veprimeve antiitaliane në fshat. Ishte mëngjes me shi dhe me borë, kur të arrestuarit u panë që u nisën në këmbë për në Vlorë, të shoqëruar me karabinierë dhe me ushtarë. Safë Bylyshia, nëna e të arrestuarës, Xhevahire Shakos, një plakë e dobët dhe e pakët në trup, zuri shtegun e Koçes duke u lutur me këmbëngulje që t'i jepte një trastë së bijës me diçka që kishte brenda. Të mos ishte ndodhur pranë një fshatar që i hodhi dorën ajo do të përfundonte në "Përroin e Kulishëve" nga shtytja që i bëri karabinieri. Më vonë u mësua se këta atdhetarë, u dënuan duke i internuar dy vjet në Itali. Ata u kthyen në vitin 1919 ku dhe morën pjesë në Luftën e Vlorës. Ndërsa shoku i tyre, Elmas Xhebro, që mundi të shpëtojë natën e bastisjes, mbas një viti u kap në luginën e Drinos të Gjirokastrës. Atë, torturat nuk e përkulën, dhe nuk dha asgjë nga sa i kërkonin. Kur i komunikuan në gjyq "dënimin me vdekje" ai nuk kërkoi mëshirë. Ndërsa përpara skuadrës së ekzekutimit deshën t'i lidhin sytë me shami, por ai nuk pranoi dhe tha:

"Qëlloni drejt pa perde sepse ata që do të marrin hakën time nuk kanë për t'ua lidhur sytë me lecka..."

Për veprimtarinë patriotike si dhe për qëndrimin e Elmazit para gjyqit u fol në fshat përpara grupit antiitalian dhe nga vetë Halim Xhelo. Edhe me ne fëmijët e shkollës u fol për këtë ngjarje. Dhe rapsodi Mato Hasani me vëllain e tij, Selimin, e ngritën fshatin në këmbë me vargjet që improvizuan aty në vend:

S'lidhet shqipja në litare,
I thonë shqipe, shqiptare!
Myrto, Goxho e Damën,
N'internim i kanë shpënë.
Qaj, mor qaj, fshat i tërë,
Ç'na helmuan vëndë...

Atdhetari demokrat dhe mësuesi revolucionar, Halim Xhelo, ka shërbyer si sekretar i Myderjetit të Mesaplikut, që e kishte qendrën në fshatin Brataj. Halimi duke shfrytëzuar postin shtetëror zhvilloi një aktivitet të gjerë propagandistik kundër synimeve shoviniste të pushtuesit Italian. Ai në punën e tij nuk e la pa e aktivizuar dhe shkollën tonë duke ia kundërvënë edhe punës armiqësore që nisi mësonjësi i ri italian. Në bashkëpunim me mësuesin shqiptar, Muço Delon, atdhetari Halim Xhelo zhvilloi disa orë mësimi dhe veprimtari të ndryshme brenda edhe jashtë orarit të shkollës. Ai na fliste për luftërat dhe përpjekjet e të parëve tanë për lirinë dhe pavarësinë. Na mësoi vjersha patriotike për t'i kënduar edhe recituar. Ndërmjet tyre më kujtohen:

Për mëmëdhenë
Shqipëri atdhe i dashur
O moj Shqipëri, e Vaso Pashës.

Vjershën: “O moj Shqipëri” ma caktoi mua për ta recituar. Më kujtohet fare mirë kur më mësonte Halimi si të lëvizja duart dhe trupin kur të recitoja përpara klasës, si të mbaja kokën lart me krenari, dhe në disa momente të tregohesh edhe i “sertë” në fytyrë. Më vonë më takoi të recitoja edhe përpara grupeve fshatare dhe aq më tepër përpara “Parisë të krahinës” dhe arsimtarëve, kur mbledheshin në Myderjet me Halimin. Këta mundet të ishin ata që më vonë formuan shoqërinë “Shtizat e qytetërimit ose “Mbrojtja shkollore”, kjo e fundit u quajt legalisht. Sa herë Halimi më prapësonte për t'i theksuar mirë vargjet dhe sidomos në poezi kur poeti bënte thirrje. Dhe nuk mjafton me aq, Halimi bisedoi me prindërit e mi dhe më rregulluan një palë rroba labërishte të cilat i vishja kur më thoshte ai se kisha për të recituar. Kështu edhe shokët e mi mësuuan vjersha të tjera.

Vargje që ndezin zjarr

Po afrohesh festa e Nëntorit. Dita e përvjetorit të 5-të të ngritjes së flamurit në Vlorë dhe e shpalljes së pavarësisë. Tashmë ishte bërë traditë në fshatin tonë që me këtë rast, përpara ndërtesës ku qe vendosur Myderietit të mbaheshin fjalime e të këndoheshin këngë patriotike. Ishte patrioti Halim Xhelo ai që organizoi kremtimin e kësaj dite të shënuar.

Nga që lexoja qartë dhe bukur mësuesi i gjuhës shqipe më nxirrte shpesh para klasës për të recituar ndonjë vjershë.

Në një nga këto ditë nëntori pranë bankës më erdhi mësues Muçoja. Ai mbante në dorë një libër. M'u afrua, më kaloi dorën mbi flokët si të kreshpëruara dhe me një zë të ëmbël më tha:

“Dëgjo, lexoje këtë... E ka bërë një atdhetar i madh nga ata të rilindjes, – e duke shfletuar librin në faqen ku ishte shtypur poezia shtoi, – Ja, këtë këtu...”

I ngula sytë për një çast në sytë e mësuesit. Ata ishin aq të ndritshëm, sy të butë, të ngrohtë, e pastaj e ktheva shikimin nga libri ku lexova: “Vaso Pashë Shkodrani” e më poshtë titullin e vjershës: “O moj Shqypni, e mjera Shqypni!” E ktheva sërish shikimin nga mësuesi, i cili gjithë duke më përkëdhelur kokën vazhdoi:

“Do ta mësosh përmendsh dhe do e thuash ditën e flamurit atje te sheshi...”

Për një çast e humba. Qëndroja si i tulatur. Mësuesi që më shpupuriti dhe njëherë flokët më tha nëpërmjet një buzëqeshjeje që më dha krahë: “E mëson ti, e mëson... dhe mos u druaj”.

Tërë ato ditë u mora me mësimin e vjershës, ajo jo vetëm që më pëlqeu, por si të them, më rrëmbeu të tërin. Nuk lija rast e vend pa i recituar vargjet e saj në shkollë, në rrugë apo në shtëpi.

Babai që më dëgjoji u prek shumë nga fjalët e vjershës e m'u lut një ditë t'ia thosha të tërën, ndërsa nëna fshiu lotët e pëshpëriti: “O Zot, ç'fjalë... sikur të ndezin zemrën”.

Xha Matua më rroku në qafë e më tha: “Fjalë shqiptari të vërtetë... Kështu i duhet folur popullit...”

Dhe ja, dita e shënuar erdhi. Nuk më zinte vendi e mendime nga më të ndryshmet më shqetësonin: Më bëhej sikur nuk mbaja mend asnjë nga vargjet e vjershës. Frika se mos turpërohesha më mundonte aq shumë sa s'dija ç'të bëja, herë hapja librin e lexoja me vëmendje diçka që më dukej se nuk e kisha mësuar mirë, herë e linja mënjanë se sikur më ngatërronte, vuajta shumë gjersa erdhi dita e festës së flamurit.

Vendi para Mydyrjetit ishte mbushur aq sa s'kishe se ku të hidhje as edhe një kokërr mollë. Kishin ardhur nga e gjithë krahina. Në atë vend të vogël shkallët të shpinin në katin e dytë të ndërtesës, ku ishte vendosur Mydyrjeti, kishin zënë vend Halim Xheloja, Mydyri, disa nga kryepleqtë e fshatrave të krahinës dhe disa arsimtarë. Ishin dhe ca ushtarakë italianë. Të rinjtë e fshatit duke pasur në mes djemtë e aktivitetit këndonin këngën

“Për Mëmëdhenë!”, të njëjtën këngë këndonim të ngazëllyer edhe ne nxënësit bashkë me mësuesin. Të gjithëve na ndrisnin sytë e na lexohej gëzimi në fytyrë, ushtarakët italianë e mësues Bernardoja rrinin të vërejtur e vështronin tërë shqetësim rreth e qark. Në të dyja anët e shkallëve të mydyrjetit ishte vendosur një flamur shqiptar dhe një italian, kurse te rrapi, nën degët e të cilit kishte zënë vend rinia, valëvitej një flamur i madh i kuq e me shqipen dykrenare në mes.

Fjalimet dhe ceremonitë as që i ndoqa dot, sepse mendja ime e vogël ishte përqendruar e tëra te vjersha dhe dukësia sikur e kisha humbur. Më sollti në vete zëri i mësuesit kur më tha: Shko, biri im... është radha jote!

I ngjita me ndrojtje ato pak këmbë shkallë e kur ktheva sytë nga sheshi dhe pashë bashkëfshatarët e mi që i kishin ngulur sytë mbi mua me habi e kërsëri, mendimi i parë që më erdhi në kokë ishte që t’ia mbathja vrapit e të shkoja e të strukesha atje në radhë, te shokët e mi të shkollës, te mësuesi, por pastaj e mbajta veten, dhe fillova të recitoj. Në krye ngadalë e me një zë të dridhshëm e plot emocion.

“O moj Shqypni, e mjera Shqypni
Kush të ka qitë me krye në hi?
Ti ke pasë qenë një zonjë e randë
Burrat e dheut të quejshin nanë...”

Të gjithë dëgjonin të përqendruar e me vëmendje të madhe. I mëshova i inkurajuar zërit më fort e fjalët kumbuan të zjarrta, si vetë zemra e poetit, që i kishte thurur këto vargje të cilat tingëllonin si kushtrim:

“Çohuni shqiptarë, prej gjumit çohuni
E në një besë të tanë shtrëngohuni.
E mos shikoni kisha e xhamija
Se feja e shqiptarit është shqiptaria!”

Ende nuk i kisha shqiptuar përfundimisht fjalët e fundit të poezisë, kur ndjeva mbi supin tim të mbështetej lehtë-lehtë një dorë. Ktheva kokën dhe pashë se më ishte afruar Halim Xheloja, i cili më pushtoi fort në atë gjoksin e tij që nuk e di pse m’u duk aq i gjerë. Ai më mbajti për një çast ashtu, pastaj si më lëshoi bëri dy hapa më tej dhe nisi të flasë, duke iu drejtuar turmës që kishte mbetur e heshtur dhe e habitur.

Po vëllezër... Të gjithë pushtuesit që na kanë zaptuar, fenë e kanë përdorur si mjet përçarës. Prandaj poeti e ka theksuar se feja e shqiptarit është shqiptaria, ndaj sot më tepër se kurrë na duhet të jemi të bashkuar të tërë si një grusht i vetëm...

I pushtuar i tëri nga emocione të fuqishme, nuk isha në gjendje të qëndroja më gjatë aty, ndaj me këmbët që s' di pse më dridheshin aq shumë, zbrita ngadalë shkallët e pastaj u turra vrap e u krodha në gjirin e shokëve.

– Të lumtë! Dëgjova që më tha mësues, Muçoja.

– Na nderove! – më përgëzuan shokët.

Xha Metoja erdhi me ata krahët e tij ende të fuqishëm, më kapi e më ngriti lart si të isha një fëmijë motak e më gudulisi në veshë me fjalët:

– Më të lumtë, kolopuçi i xha Metos, të lumtë!

Ndërkaq zëri i Halimit, kumbonte i ngrohtë, e fuqishëm. Ushtarakët italianë nuk e ndienin veten mirë. Lëviznin të shqetësuar, kurse Bernardo mjekërkuqi, mësuesi i italishtes gati sa s'po më hante me ata sytë e tij të skuqur e të egërsuar.

Natën mezi më zuri gjumi. Mendja më rrinte te flamuri që valëvitej ashtu i kuq flakë, atje te rrapi i madh tek të rinjtë që këndonin, te Halimi që fliste, te mësuesi e shokët që më përgëzuan me aq përzemërsi.

Që nga ajo ditë sa herë që më ndeshte në rrugë kur shkoja në shkollë apo kur kthehesha për në shtëpi, xhaxhi Halimi më ndalte e mes bisedave të ndryshme më thoshte: “E more, Vaso Pashë Shkodrani ç'kemi ndonjë gjë të re?”

Unë ulja kokën, skuqesha nga turpi si të isha vajzë, por në të vërtetë ndieja një gëzim të madh që më vlonte në gji e largohesha prej tij më i lehtë, më i vendosur, më i guximshëm.

Nëntori i vitit 1919

Ishte viti 1978.

Duke ecur rrugëve të fshatit vështrimi më ndeshi në një pllakë përkujtimore të vendosur në faqe të një harce. Ajo më solli ndër mend një episod të një ngjarjeje të vjetër historike për krahinën e Mesaplikut. Atëherë unë isha rreth 10 vjeç, por si sot më kujtohet...

Nëntori i atij viti erdhi me shira e gjëmime. Moti nuk u hap për një kohë të gjatë. Tërë ato ditë nuk shquaja asgjë tjetër veç litra uji, që zbrisnin

nga qielli i nxirë e i bërë pus. Por për çudi atë ditë nuk ra shi. Qielli vërtet ish mbushur dëng me re të zeza sterrë, që ishin ulur aq poshtë mbi fshat, sa mezi dallohej rrethi i Xheblanit e brinjat e Stanes. Megjithëkëtë, ne fëmijët e prisnim me gëzim atë mbledhje të burrave të fshatit e të krahinës. Aty do të shkonim edhe ne.

Kur u dha sinjali ne u sulëm jashtë për te shtëpitë e Poraqes. Aty ishin zyrat e Mydyrjetit (krahinarisë). Bobla u dëgjua për disa minuta. Ajo ftonte banorët e fshatit Brataj të mblidheshin. Pleq e të rinj, mbathën opingat, hodhën diçka krahëve e u nisën me të shpejtë për në kuvend. Erdhën njerëz edhe nga fshatrat e tjera. Turma sa vinte e rritej. Ne fëmijët për të parë më mirë, u ngjitëm në një pemë (bobole). Që andej kontrollonim gjithë njerëzit dhe vendin e mbledhjes. Një djalosh flokëndrydh, zbriti shkallët e ndërtesës dykatëshe të Mydyrjetit. Ishte Halim Xheloja. Atë ne e njihnim mirë e na kish ardhur shpesh edhe në shkollë. Ai mbante në dorë flamurin e kuq me shkabën e zezë, të cilin e vendosi majë një shtylle të gjatë. Era që frynte nga gryka e Kuçit e valëviti flamurin në ajrin e pastër të asaj lugine, ku përherë ka jehuar belxhiku i trimave në luftë për liri e pavarësi.

Halimi u kthye sërish në sheshin e sipërme të shkallëve, që ish si një ballkon i vogël dhe nisi t'i fliste popullit me atë zërin e tij të fortë, por aq të ëmbël dhe aq të dashur.

– Rroftë flamuri ynë! – thirri Memo Metja që kish qëndruar disa këmbë shkallë më poshtë nga vendi ku fliste Halimi.

– Rroftë Shqipëria! – shpërthyen njëherësh gjokset fshatare. – Rroftë! Rroftë! Rroftë!”

Fytyrat e të gjithëve ndrisnin nga një gëzim i papërmbajtur dhe shumë fshatarëve, sidomos pleqve iu mbushën sytë me lot. Edhe neve fëmijëve na ngacmoi diçka në ndjenjat tona.

Halimi me shikim të ngulur te flamuri, të cilit era ia shpaloste aq hirshëm flatrat e tij të kuqe, në atë ditë të zyrtë nëntori, iu drejtua popullit:

– Zaptuesi përpiket të italianizojë vatanin tonë. Prandaj na burgos, na internon, na vret. Po a durohet, kjo more vllazër!?

Fshatarët dëgjonin me vëmendje.

– E tha mirë... A durohet kjo?

– Gjer kur, more, gjer kur?

Ndërkaq Halimi vijoi:

– Populli ynë nuk e pret shpëtimin nga shtetet e mëdha të Evropës, por vetëm nga gryka e dyfekut të tij.

– Mor po iu lumtë goja!

– Gryka e dyfekut duhet! Ai na ka ndihmuar gjithnjë.

Në këtë kohë nga Vreshtat e Tojes, ku ishin akoma pa u tërhequr për në Gjorm një pjesë e forcave të pushtuesit, u panë të dilnin një grup ushtarakësh. Ata ishin të veshur me uniformën e tyre të murrme, me rripat krahëqafë dhe revolet në brez. Njëri prej tyre mbante në duar një flamur të madh italian. Ecnin me shumë kapadaillëk, nën atë karkërimën karakteristike të çizmeve të tyre, prej lëkure, që shndrisnin nga lustra. Kaluan nëpër atë shteg që i hapi turma e u drejtuan për nga ndërtesa e Mydyrjetit ku ish Halimi me shokët e tij.

Njëri nga ushtarët ngjiti shkallët e ndërtesës, ndërsa dy të tjerët u drejtuan për nga shtylla e flamurit tonë. Nxorën nga xhepi një litar për të ngritur flamurin trengjyrësh. Në këtë çast dora e fuqishme e Goxho Aliut (dëshmor i Luftës Nacionalçlirimtare), ra mbi supin e ushtarakut të huaj dhe e ndaloi të vepronte. Italiani ngriu me shikimin mbërthyer mbi fytyrën e Goxhos që kish përpara. Deshi të lirohej nga shtrëngimi dhe të zbatonte urdhrin, por dora e hekurt s’ e linte të bënte asnjë lëvizje.

– Zotëri, ç’ doni ju këtu? – e pyeti Goxhua ushtarakun me rroba të murrme.

– Dua të ngre flamurin tonë... Flamurin e Mbretërisë.

– Këtu do të valëvitet vetëm flamuri ynë! – ngriti zërin Goxhoja.

Ushtaraku tjetër deshi të ndërhynte. Vuri dorën mbi këllëfin e revoles, por e hoqi menjëherë që andej, kur pa kërcënimin e 5-6 të rinjve që iu afruan. Turma e tërë gumëzhiu e revoltuar. Italianët u nisën për te pema ku ishim ne, por edhe këtu nuk i lamë të ngrinin flamurin e tyre. Si u drejtuan sërish të shtylla, Goxhua e zuri përsëri për supi ushtarakun me flamur dhe i tha:

– Zotëri, ikni sa nuk është vonë! Ua thashë: Qysh nga sot, këtu do të valojë vetëm flamuri ynë!

Oficeri me gradë më të lartë, kish mbetur aty, te këmbët e para të shkallës e s’ dinte ç’ të bënte. Ai plaku trupmadh, zeshkan, kokëbardhë (Memo Metja), as që kish ndërmend të hapte rrugë e ta lejonte të ngjitej lart, atje ku ish Halimi. Plaku, bile, shtirej sikur nuk i vinte re fare ushtarakët italianë. Fytyra e oficerit mori një pamje prej guhaku. Ai deshi të zemërohej një herë, deshi të urdhëronte që t’ i hapnin rrugë, të shpërndahej kjo turmë rrjepacakësh, të hiqej që andej ai flamuri i kuq që i vriste sytë... Por s’ mundi të shqiptonte asnjë fjalë.

Turma, si një trup i vetëm, lëvizti drejt tyre. Situata ish elektrizuar. Njëri nga italianët iku fshehurazi në drejtim të postës së karabinierisë. Edhe ne prisnim me ankth se çdo të ngjante. Por nuk ndodhi asgjë.

Goxho Aliu, që mbante për supi italianin me flamur, e shoqëroi atë nëpër shtegun që u hap midis njerëzve dhe e nxori në cep të sheshit. Pas atij u larguan edhe italianët e tjerë, por gjithë ankth e frikë.

Halimi ia nisi sërish:

– Duhet të marrim vdekjen në sy, vëllezër! Nuk e shpëtojmë Shqipërinë me lutje, por me armë. Sot në Vlorë është turrur e tërë djalëria të ngrejë flamurin tonë. Atë po bëjnë shokët dhe në krahina të tjera. Ai do valojë për jetë mbi tokën tonë.

Memo Mertja u ngjit nja dy këmbë më lart, zgjati dorën pak përpara si të kërkonte që turma të mbante qetësi, pastaj me atë zërin e tij kumbues prej plaku tha:

– Vëllezër... E dini se ç'më zien këtu... – dhe ai vuri dorën e tij të madhe e të rrudhur mbi zemër. – M'u bë sikur në këtë ballkon pashë Ismail Qemalin, ashtu me mjekër të bardhë e rroba të zeza, si atëherë kur fliste në Vlorë e tregonte flamurin që u ngrit... Po, nuk durohet më kështu... Mirë e tha Halimi, ja të vdesëm, ja të kemi dhe ne flamurin tonë...

Halimi zbriti ca shkallë dhe e përqafoi plakun fort. Turma gjëmoi nga thirrjet, që çanë qiellin:

– Rroftë Flamuri!

– Rroftë 28 Nëntori!

– Rroftë Liria!

Pastaj dikush ia nisi një kënge, që u pasua nga një tjetër. Nuk vonoi as vallja, ajo vallja labërishte, që bën të dridhet dheu, që bën të të shtohen forcat e guximi, që të bën të ri edhe kur je i moshuar.

Pushkatimi i të riut Banush Ramadani

Një veprim rrëqethës, që nuk mund ta harrojmë, ka qenë pushkatimi i të riut Banush Ramadani nga Tërbaçi, midis fshatit tonë, si qendër Administrative e kësaj krahine. Vargjet e kësaj tragjedie unë nuk i harrova kurrë, ashtu si i gjithë populli i krahinës që i këndon edhe sot:

O Banush, qafë kuqani

Ç'e bëre sa u tundë mali

Ai mal tek ajo grykë

I there të dy me thikë...

Dita po shuhej dhe hijet e asaj mbrëmje vjeshte po uleshin ngadalë mbi fshat. Shiu që sapo kish pushuar ia nisi sërishmi, më me vrull, dëgjohej çuçurima e tij gjumëndjellëse mbi copërat e llamarinës e plloçat, me të cilat ish mbuluar çatia e shtëpisë. E ç'shtëpi mavria ish ajo. Shtëpinë ku jetonin më parë, si shumë të tjerëve, na i kish marrë pushtuesi për nevojat e tij dhe Banushi, mezi e kish ngritur atë copë kasolle aty, më të dalë të fshatit, nga ana e pyllit. E shoqja, e ulur pranë zjarrit, mendohej. Sytë e saj, ashtu të zinj e të mëdhenj, shprehnin mërztitje e frikë. Po, një frikë që vjen nga një diçka e panjohur, nga e cila nuk di si të mbrohesh. Vështronte gjuhët e flakës, përkëdhelte lehtë kaçurrelat e vogëlushit që dremiste i shtrirë pranë saj.

Banushi, kish shkuar në mal të merrte një tra. Shiu e kish detyruar të vonohej, ndërsa nëna kish vajtur te një ish-fqinjë e tyre, në lagjen e përtejme, për të marrë një dorë miell e kish mbetur atje.

Deshi të ngrihej e të mbyllte derën, por ndërroi mendim:

“Jo, nga çasti në çast mund të vijë nëna, pastaj dhe Banushi. Mbase është lagur e do të thahet...”, – ndaj i shtoi dhe një krah dru zjarrit.

Po binte nata. Mendohej të vriste kohën duke përkëdhelur të birin, por sytë i ngrinte nga vatra. Jo s'kish dhe aq frikë nga nata, apo nga vetmia, por nga dikush tjetër, nga një hije e huaj. Ky ish një nga ata ushtarakët me uniform të murrme, që vinte vërdallë rrugëve të fshatit. Kish kohë që i binte në qafë e donte t'i afrohej, ashtu si gëra që do të futet mes të fletëve të trëndafilut. Kudo që e shihte i buzëqeshte. Megjithëse i huaji dinte pak shqip, përsëri i pëlqente që t'i thosh në gjuhën e tij: “Belleza, belleza!”, dhe gruaja me të dëgjuar ato dy fjalë, ua jepte këmbëve si një sorkadhe e trembur.

E kish parë një mbrëmje, në qafën e Policës, kur po kthehej bashkë me të shoqin si nga hera për në shtëpi, ku ishin rropatur tërë ditën. Binte shi me gjyma dhe Banushi e kish marrë vogëlushin kalipeç e të mbuluar me xhaketën e tij të arnuar për ta mbrojtur nga shiu.

Përpara punimeve fortifikuese, që po i bënte armiku në qafë, kalonte teli me gjemba, ku ish vendosur edhe postblloku për kontrollin e popullatës. Këtij rregulli iu nënshtruan edhe këta të dy. Kur iu afruan portës u doli përpara njeriu me uniformën e murrme.

Komanda e ushtrisë italiane, nga mosha 16 vjeç e lartë, i kish pajisur me leje të posaçme qarkullimi. Pa të, ndalohej si hyrja ashtu dhe dalja nga fshati. As në arë për të punuar nuk mund të shkoje pa leje, as në mulli e në stanet e bagëtive.

– Lejet? – kish urdhëruar e kërkuar njeriu me uniformë dhe ia kish ngulur sytë gruas, që mbante në shpinë bucelën e mbushur me ujë.

Banushi i zgjati lejet, ndërsa për fëmijën që kish në sup e tregoi me dorë “Pikuli”.

“Uniforma”, pa u bërë merak fare për njerëzit që lageshin i ktheu dhe i stërktheu, sa andej këndej lejet. Bëri sikur i këndoi gjatë, ndërsa shihte gjithnjë gruan e re, e cila nën peshën e këtij shikimi, u skuq e u zemërua, “Uniforma” kërkoi ta zbulonin vogëlushin, që si u zgjua, ia dha të qarit.

Një herë i kish rënë pas asaj dhe ia kish mësuar shtëpinë. I kish buzëqeshur në mënyrë kuptimplotë. E kish përsëritur shëtitjen e tij gjer te kasollja e ish larguar, po ashtu duke buzëqeshur me dinakëri. Po, kish hak italiani kur i thosh bukuroshe; sa e bukur ish vërtet nusja e Banushit, shoqe veten kishte. Po, e bukur është edhe dallëndyshja që na vjen pranverës, i bukur është edhe ylli në qiellin e errët, e sado pa ndjenja të jetë njeriu, kur i sheh ato s’ka si të mos belbëzojë: “sa bukur...” e të rrijë e të sodisë për një kohë të gjatë. Po si nuk ish një soditës i thjeshtë, kërkonte diçka më tepër. Donte që të këputej ylli nga qielli, e të vinte e të përlyhej në baltë, ja pra, se ç’donte ai.

Një natë, kur ish ndalur të pushonte ca në shtëpinë e Banushit, xha Matua, u kish treguar për ca gra të përdala që i kishin sjellë në fshat të huajt dhe kish shtuar: “Jo, s’ishin vajzat tona ato, se shqiptari për një nder rron!”

Kur kujtoi plakun e mirë dhe nënën e Banushin, gruas së re i ndritën sytë nga shpresa e sikur iu kthjellua mendimi. U ngrit e ndezi kandilin, vuri djalin në vendin e fjetjes, e mbuloi mirë e mirë dhe u nis të mbyllte derën. Shiu vazhdonte të binte furishëm e nata ish bërë e thellë, pus.

“Po, po, duhet mbyllur dera, – mendoj, – Banushi apo nëna, kur të vijnë le të trokasin”.

Bëri disa hapa për nga dera dhe shtangu. Sytë iu errën dhe fytyra iu vrenjt më shumë se qielli i rënduar nga retë e zeza. Zemra, që i përpëlitej si një zog i trembur, desh i doli nga kraharori, kur pa se te pragu kish qëndruar dhe e vështronte me sytë prush dhe i buzëqeshte tinëzisht. Ajo e humbi për pak çaste, pastaj, duke e mbledhur veten, i foli ashpër:

– Ç’do këtu? Largoju që këtej!

Ai s’foli, por vazhdoi t’i buzëqeshte.

– Shporru këtej, ndryshe të bëra copë! – i thirri.

Dhe u kujtua në çast se s’kish me se të mbrohej. Sëpatën e vetme e kish marrë Banushi, në mal.

Sundoi përsëri heshtja e dëgjohej vetëm shushurima e shiut jashtë.

– Belleza!... – foli ai më së fundi.

– Shporru!

– Belleza..., – dhe si bëri dy hapa përpara, drejt saj.

– Shporru zagar!, – përsëriti ajo, pa qenë në gjendje të kërkonte një fjalë tjetër.

– Të dua, Belleza, të dua!

Gruaja shikoi përreth. Me se ta qëllonte? S’kish asgjë të rëndë aty pranë, kurse ai po afrohej. Ajo u tërhoq drejt vendit, ku po flinte i biri, por uniforma i zuri udhën. Ajo u spraps deri sa u pengua te muri dhe e kuptoi se s’kish ku të shkonte më. Vetëm atëherë i shkuan sytë te stoli i drujtë, rrëzë vatrës. U hodh vullshëm drejt stolit, por... çizmja e rëndë kish rënë në tërë peshën, mbi dorën e saj të bardhë. Ajo e kafshoi në llërë. Ai e kapi për koke e mundohej ta përqafonte, por ajo arriti ta shtynte. “Oh, sa u vonua Banushi dhe nëna!”, mendoi në çast e pastaj thirri fort: “Banush!... Banush!... nënë...”

Uniforma iu vërsul me tërbim, e për lau prej flokësh, deshi ta përgjunjte, por s’mundi...

Si e hodhi në qosh të oborrit trarin e rëndë, Banushi dëgjoi thirrjet e dëshpëruara të së shoqes, ndaj rendi si i marrë dhe u fut në kasolle. Gjaku iu ngjit në tru dhe sytë iu errësuan. U afrua vetëtimthi, ngriti krahun me sëpatën dhe qëlloi me forcë. U dëgjua një zhurmë si e lakrës së prerë dhe gjaku vërshoi me furi nga koka e hapur dhe e pajetë.

– Banush!... – pëshpëriti gruaja dhe u tulat në gjoksin e tij.

Ai ngriti kokën dhe e pa drejt në sy.

– Kujdes djalin... veten dhe nënën... Kurse unë ika...

Banushi si e hodhi në krah kufomën, u largua mes natës e shiut.

“Uniformën” e gjetën në përrua dhe e varrosën të nesërmen. Nga tingujt e orkestrinës ushtarake, që luante një marsh funebër tek e përcillte për në banesën e fundit ushtarakun, që “kish rënë dëshmor në front”, ne fëmijët nxituam të bënim sehir dhe e ndoqëm gjatë vargun e njerëzve me uniformat e murrme, që kish në krye atë priftin e repartit të tyre.

Banushin e vranë pas një jave. Gjyqi ushtarak e kish dënuar me vdekje. Atë ditë erdhën dhe shumë ushtarakë të tjerë, nga fshatrat e luginës. Urdhëruan të mblidhej edhe populli, në mënyrë që ky dënim t’u vlente si mësim të gjithëve. “Kush ngrinte dorën mbi ushtinë pushtuese, e priste vdekja!”

Banushin e nxorën nga komanda në mesditë, të lidhur dhe të shoqëruar nga një grup ushtarësh të armatosur. Një nga oficerët si lexoi vendimin,